

T.C.

BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SOLOMON'UN BİLİŞSELÇİ DUYGU KURAMI ÇERÇEVESİNDE
DUYGU ETİĞİNİN TEMELLENDİRİLMESİ

YAĞMUR YILMAZ

DANIŞMAN

PROF. DR. ASLI YAZICI

BARTIN-2024

T.C.

**BARTIN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

**SOLOMON'UN BİLİŞSELÇİ DUYGU KURAMI ÇERÇEVESİNDE DUYGU
ETİĞİNİN TEMELLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Yağmur YILMAZ

JÜRİ ÜYELERİ

Danışman : Prof. Dr. Aslı YAZICI
Üye : Dr. Öğr. Üyesi İrem ASLAN SEYHAN
Üye : Doç. Dr. Mustafa YILDIRIM

BARTIN-2024

KABUL VE ONAY

BEYANNAME

Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Prof. Dr. Aslı Yazıcı danışmanlığında hazırlamış olduğum “SOLOMON’UN BİLİŞSEL DUYGU KURAMI ÇERÇEVESİNDE DUYGU ETİĞİNİN TEMELLENDİRİLMESİ” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

26.08.2024

Yağmur YILMAZ

ÖN SÖZ

Lisans ve yüksek lisans eğitimim boyunca bilgi ve tecrübelerini esirgemeyen, sabırlı ve özverili bir şekilde tezimi inşa etmemde yardımcı olan başta değerli danışman hocam Prof. Dr. Aslı Yazıcı'ya ve tüm bölüm hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Bütün eğitim hayatım boyunca her kararımın arkasında duran, maddi ve manevi desteğini esirgemeyen, her daim yanımda olan kıymetli annem Sevgi Çelik'e; yüksek lisans sürecimin her anında desteğini ve ilgisini hissettiren sevgili Kürşat Demirbağ'a ve tüm arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Yağmur YILMAZ

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

SOLOMON'UN BİLİŞSEL DUYGU KURAMI ÇERÇEVESİNDE DUYGU ETİĞİNİN TEMELLENDİRİLMESİ

Yağmur YILMAZ

Bartın Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Felsefe Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ash YAZICI

Bartın-2024, sayfa: 66

Robert C. Solomon çağdaş duygu felsefesinin önemli temsilcilerinden birisidir. Duyguların bilişsel temelli olduğunu savunan Solomon, bilişselci duygu kuramını ortaya atarken felsefede duygulara yüklenen negatif ve önyargılı görüşleri eleştirmiştir. Solomon kendi duygu temellendirmesini bilişselci unsurlar üzerine kurmasına rağmen zaman içerisinde duyguların duyuşsal unsurları da içerdiği fikrini kabul ederek ileride ortaya atacağı duygu etiği projesini şekillendirmiştir. Bu projeye Solomon duyguların etik ile olan ilişkisine iyi yaşam bağlamında odaklanarak duyguların etiğin bir parçası olması gerektiğini iddia eder. Duygular ile benliğimizi ve yaşamımızı yapılandırırız. Duygularla yapılandığımız yaşam, toplumsal yaşantımızdan ve bu yaşantı içinde yapılandığımız toplumsal kimliğimizden bağımsız değildir. Solomon'a göre, insan sadece kendi yaşamına değil başkalarının yaşamlarına da uyum sağlamalıdır. Duygu etiği projesini "duygusal bütünlük" kavramıyla temellendiren Solomon'a göre, bu kavram bilişsel süreçlerin tümünü içermesinin yanı sıra hisleri de içerdiği için insanın duygusal yaşamının bütününe kapsar. Duygusal bütünlüğü de kapsayan iyi ve mutlu bir yaşam, sorun ve çatışmaları da içerisinde barındırmasına rağmen insanların bu çatışmalı durumları akıllıca yönetebildiği bir yaşamdır.

Bu tezde Solomon'un bilişsel duygu kuramını temellendirmeden önce onun kuramına art alan oluşturan geleneksel duygu görüşlerine yer verilmiştir. Böylece Solomon'un kendi

duygu kuramını hangi ölçütlerle analiz ettiği incelenmiştir. Söz konusu duygu etiği projesi temele alınarak Solomon'un iyi ve erdemli yaşam kavramları üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. Bu açıdan duyguların etik ve politik yapıları incelenerek duygu etiğinin mümkünatının tartışılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bilişselci duygu kuramı, duygu, duygu etiği, duygu kuramları, Robert C. Solomon.

ABSTRACT

M. A. Thesis

JUSTIFICATION OF AN ETHICS OF EMOTIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF SOLOMON'S COGNITIVE THEORY OF EMOTIONS

Yağmur YILMAZ

Bartın University

Graduate School

Department of Philosophy

Thesis Advisor: Prof. Dr. Ash YAZICI

Bartın-2024, pp: 66

Robert C. Solomon is one of the most important representatives of contemporary philosophy of emotion. Solomon, who argued that emotions are cognitively based, criticized the negative and prejudiced views attributed to emotions in philosophy while putting forward the cognitivist theory of emotions. Although Solomon based his own grounding of emotion on cognitivist elements, in time he accepted the idea that emotions also include affective elements and shaped his future project of ethics of emotion. With this project, Solomon focuses on the relationship between emotions and ethics in the context of the good life, arguing that emotions should be part of ethics. With emotions we structure our self and our life. The life we structure with emotions is not independent from our social life and the social identity we structure within this life. According to Solomon, one must adapt not only to one's own life but also to the lives of others. According to Solomon, who grounds the ethics of emotion project with the concept of “emotional integrity”, this concept encompasses the entirety of human emotional life as it includes all cognitive processes as well as feelings. A good and happy life, including emotional integrity, is a life that includes problems and conflicts, but in which people are able to manage these conflicts wisely.

In this thesis, before grounding Solomon's cognitive emotion theory, the traditional views of emotion that form the background for his theory are included. Thus, the criteria by which

Solomon analyzed his own theory of emotion were examined. Based on the ethics of emotion project in question, an evaluation was made on Solomon's concepts of good and virtuous life. In this respect, it is aimed to discuss the possibility of an ethics of emotions by examining the ethical and political structures of emotions.

Keywords: Cognitive theory of emotion, emotion, ethics of emotion, Robert. C. Solomon, theories of emotions.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	ii
BEYANNAME	iii
ÖN SÖZ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	x
TABLolar DİZİNİ.....	xi
1. GİRİŞ.....	1
2. DUYGU TARTIŞMALARININ FELSEFE TARİHİNDEKİ YERİ	4
2.1. Platon'un Duygu Anlayışı	4
2.2. Aristoteles'in Duygu Anlayışı.....	6
2.3. Stoacılar'ın Duygu Anlayışı	10
2.4. Descartes'ın Duygu Anlayışı	13
2.5. Hume'un Duygu Anlayışı	15
3. DUYGU KURAMLARI VE SOLOMON'UN BİLİŞSEL DUYGU KURAMI ...	20
3.1. Evrimsel (<i>Evolutionary</i>) Duygu Kuramı	21
3.2. Duyuşsal (<i>Sensation</i>) veya Fizyolojik (<i>Physiological</i>) Duygu Kuramı	23
3.3. Bilişsel (<i>Cognitive</i>) Duygu Kuramı	26
3.3.1. Yargı Olarak Duygu	28
3.3.2. İnanç Olarak Duygu	30
3.3.3. Duyguların Yönelimselliği	31
3.3.4. Rasyonel- İrrasyonel Duygu Tartışmaları	33
3.3.5. Duygu- His İlişkisi.....	37
4. SOLOMON'UN DUYGU ETİĞİ.....	43
4.1. Duygusal Bütünlük (<i>Emotional Integrity</i>).....	46
4.2. Duyguların Siyasal Yapısı.....	50
4.3. Duygu Etiğinin Mümkünatı Üzerine Genel Değerlendirmeler	54
5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER.....	58
KAYNAKLAR	62
ÖZGEÇMİŞ	66

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil	Sayfa
<u>No</u>	<u>No</u>
2.1: Descartes'in duygu anlayışında duyguların oluşum sıralaması	15
3.1: James'in duygu kuramında duyguların oluşum sıralaması	25

TABLULAR DİZİNİ

Tablo	Sayfa
No	No
3.1: Duygu kuramları	21

1. GİRİŞ

İnsan doğasının neliği problemi İlk Çağdan itibaren süregelen ve felsefi sistemi temelden etkileyen bir konudur. Felsefeciler insan doğasını merkeze aldıkları andan itibaren insanın salt rasyonel doğası değil arzusal ve duygusal doğası da felsefi tartışmanın konusu olmuştur. Yalnız felsefecilerin insanın rasyonel doğasına yani aklına yükledikleri olumlu rol, aynı şekilde insanın duygusal doğasına veya duygularına yüklenmemiştir. İnsanın duygusal doğası çoğunlukla rasyonel doğasına karşıt, insanı yanıltan, hakikatten uzaklaştıran niteliklerle temellendirilmiştir. Felsefe tarihinde de bu temellendirme çerçevesinde ortaya çıkan tartışmalar akıl-duygu karşıtlığı problemi olarak adlandırılır. Aklın doğası gereği duygudan üstün olduğuna yönelik düşünce çağdaş felsefeye kadar felsefi söylemde duyguların doğasını açıklamayı ve temellendirmeyi ikincil duruma getirmiştir. Diğer bir deyişle duyguların neliği problemi çağdaş felsefeye kadar felsefeciler tarafından ana problem olarak değil de onların psikolojik, epistemik, etik ve ontolojik alanda yaptıkları açıklama ve temellendirmeleri destekleyen bir problem olarak ortaya çıkmıştır.

İlk kez William James'in "Duygu Nedir?" (1884) adlı makalesiyle duyguların neliği problemi hem çağdaş felsefenin hem de psikolojinin merkezinde yer almıştır. James'in makalesinden sonra felsefe ve psikoloji alanlarında yapılan duyguların doğasına yönelik çalışmalar sistematik bir hale gelerek duyusalcı, bilişselci, fizyolojik vb. farklı duygu kuramları açıklamalarının ve temellendirmelerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Her ne kadar duygu kuramlarının ortaya çıkışı yeni olsa da bu kuramların örneklendirmeleri geleneksel filozofların duygu anlayışları çerçevesinde yapılmıştır. Burada hatırlatmakta yarar var ki çağdaş felsefeye kadar genel olarak geleneksel felsefecilerin özellikle de İlk Çağ felsefecilerinin bugün literatürde kullandığımız şekilde bir duygu kuramı ortaya koyma ve temellendirme amaçları olduğunu iddia etmek doğru değildir. Böyle temel bir amaçları olmasa da çoğu duygu araştırmacısı, geleneksel filozofların duygu açıklamalarının ilerleyen zamanda ortaya çıkan duygu kuramlarının temellerinin atılmasında rol oynadığını iddia ederler. Bu iddiayı savunan çağdaş felsefecilerden biriside Robert C. Solomon'dur (Calhoun ve Solomon, 1984: 5-6).

Çağdaş bilişselci duygu kuramının en önemli isimlerinden bir olan Solomon (1942-2007), felsefe tarihinde duyguların gereken ilgiyi görmediği düşüncesini öne sürerek filozofların

aklı, duygulardan üstün tutmasını eleştirir (Solomon, 2008: 3). Solomon *Duygulara Sadakat* adlı eserinde kendi bilişselci kuramını yeniden ortaya koyarken duygulara “etik ve iyi yaşam bağlamında odaklanacağını” söyler (Solomon, 2016: 17). Duyguları etik ve iyi yaşam çerçevesinde ele alırken özellikle projesini bir “Duygu Etiği” (Solomon, 2016: 309) ile sonlandırmayı planlamaktadır. Onun duygu etiği projesinin merkezi kavramı “duygusal bütünlük” kavramıdır (Solomon, 2016: 17). Duygusal bütünlük kavramını Solomon, Stoacıların erdemli yaşam veya iyi yaşam kavramlarıyla eş anlamlı kullandığı gibi bazen de Aristotelesçi iyi yaşam ve mutluluk kavramlarıyla özdeşleştirerek kullanır (Solomon, 2016: 400-404). Bu tezin ana amacı Solomon’un duygusal bütünlük kavramı çerçevesinde ortaya koymuş olduğu duygu etiğinin sınırlarını ve mümkünlüğünü tartışmaktır. Bu tartışma aşağıda sıralanan bölümler çerçevesinde sunulacaktır.

Solomon felsefe tarihinde sunulan geleneksel duygu açıklamalarının duygu-akıl karşıtlığını içerdiğini ve bu yüzden de sorunlu olduğunu iddia eder. Solomon, kendi duygu kuramını da bu geleneksel duygu anlayışlarını çözümlenerek temellendirir. Bu yüzden tezin ikinci bölümünde geleneksel duygu açıklamalarının hepsinin kapsamlı bir analizi verilmesi de Solomon’un duygu açıklamasını şekillendiren Platon, Aristoteles, Stoacılar, Descartes ve David Hume’un duygu anlayışları kısaca açıklanmaya ve temellendirilmeye çalışılacaktır.

Daha önce de belirttiğimiz üzere Solomon, çağdaş bilişselci duygu kuramının en önemli temsilcilerinden birisidir. Tezin üçüncü bölümünde onun kuramının ana çerçevesini ayrıntısıyla açıklamadan önce çağdaş duygu felsefesinde başta gelen evrimsel ve fizyolojik duygu kuramları incelenecektir. Bilişsel duygu kuramının genel hatlarını vererek Solomon’un “Duygu Nedir?” sorusuna verdiği cevapla kendi duygu kuramını nasıl yapılandırdığına ve temellendirdiğine odaklanılacaktır. Bu bölümde onun bilişselci duygu kuramı çerçevesinde; duygu-yargı ve duygu-inanç ilişkisi, rasyonel- irrasyonel duygular tartışması, duyguların yönelimselliği vb. temel konular tartışılacaktır. Solomon ilk dönem eserlerinde duygu ve his arasında keskin bir ayrım yapar; ancak zaman içerisinde bu keskin ayırmadan vazgeçerek duyguların hisleri de içerebileceği görüşünü kabul eder. Bu bölümde onun duygu etiği projesini şekillendiren son dönem eserlerinde iddia ettiği duygunun bilişsel öğelerin yanı sıra duyusal öğeleri de kapsadığı açıklaması temellendirilecektir.

Tezin dördüncü bölümünde ise ana iddiamız olan Solomon’un duygu etiğine geçiş yaparak duyguların etik ile olan ilişkisi ele alınacaktır. İnsan yaşamını daha iyi ve anlamlı kılmak

için duygulara ihtiyacımız olduğunu belirten Solomon, duyguları etik ve politik bir açıdan çözümlenmeye çalışır. Solomon'un söz konusu duygu etiği projesini temellendirirken iyi ve erdemli yaşamla özdeşleştirdiği duygusal bütünlük kavramı da bu bölümde incelenecektir. Bölüm sonunda duygu etiğinin olanaklılığı üzerine genel bir değerlendirme yapılarak Solomon'un duygu etiği projesinin geleneksel normatif etik kuramların (ödev ahlakı, yararçı ahlak ve erdem ahlakı) temel iddiaları çerçevesinde nasıl konumlandırılacağı açıklanacaktır. Bu açıklamayla birlikte Solomon'un duygusal bütünlük kavramı ile temellendirdiği duygu etiğinin aslında çağdaş erdem ahlakına daha yakın ve destekleyici bir proje olduğu gösterilmeye çalışılacaktır.

2. DUYGU TARTIŞMALARININ FELSEFE TARİHİNDEKİ YERİ

“Duygu Nedir?” sorusu uzun yıllardan beri birçok alanda araştırma konusu olmuştur. Duyguyu ele alan her disiplin, kendi metotlarını kullanarak konuyu kendi alanları doğrultusunda açıklamışlardır. Fakat her araştırmacı, duygu hakkında farklı görüş ve tanımlar ortaya koyduğu için duygunun ne olduğu sorusuna net bir cevap verilememiştir. Bu konuda araştırmacıların neredeyse tek ortak noktası, duyguların insan yaşamının vazgeçilmez bir parçası olduğudur. Çünkü duygular insanın sahip olduğu en temel özelliklerden biridir.

Felsefecilerin, duyguların doğasına yönelik açıklamalarının geçmişi her ne kadar İlk Çağ felsefesine kadar dayansa da ilk kez “Duygu Nedir?” sorusu açık bir şekilde felsefi bir problem olarak 1884 yılında William James tarafından sorulmuştur. James’in bu sorusundan itibaren özellikle çağdaş felsefede ve psikolojide duyguların doğası ile ilgili birçok kavramsal ve kuramsal çalışmanın yapıldığını görmekteyiz. Bu çalışmalar çerçevesinde hem felsefe alanında hem de psikoloji alanında farklı duygu kuramları araştırmacılar tarafından temellendirilmiştir. Özellikle çağdaş felsefe literatüründe ‘duygu felsefesi’ alanında yapılan çalışmalara baktığımızda çağdaş felsefecilerin kendi kuramlarını temellendirirken felsefe tarihinde ortaya çıkan duygu açıklamalarından yararlandıklarını görürüz. Bu felsefecilerin en önemli temsilcilerinden biri Robert C. Solomon’dur. Solomon kendi bilişselci duygu kuramını temellendirirken felsefe tarihi içerisinde öne çıkan duygu açıklamalarını olumlu ve olumsuz yönleriyle ele almıştır. Bu yüzden ilerleyen bölümlerde hem Solomon’un bilişselci duygu kuramının hem de onun alternatifi olan diğer çağdaş duygu kuramlarının art alanını oluşturan felsefe tarihinde öne çıkmış duygu açıklamalarına kısaca değineceğiz.

2.1. Platon’un Duygu Anlayışı

İlk Çağ felsefesinde duyguların doğası ile ilgili açıklamalar Platon’un diyaloglarında duygu-akıl karşıtlığı problemi çerçevesinde ortaya çıkar. Platon felsefesinde iyi yaşamı ve erdemli yaşamı temellendirirken akıl merkezli bir anlayış ortaya koymuştur. Ona göre, iyi ve erdemli yaşamda duyguların ancak negatif bir rolü vardır. Diğer bir deyişle duygular akılı yanıltır ve yoldan çıkarır. Platon bu iddiasını ruh anlayışı çerçevesinde temellendirir.

Platon *Devlet* adlı eserinde, bir ruha sahip olması bakımından insanda bulunan ruhun, üç parçalı bir bölünümü olduğunu ifade eder. İnsanlar yaşamları boyunca farklı eylem ve eğilimler içerisi bulunmaktadır. Diğer bir deyişle insan hem akıl vasıtasıyla bilgiyi elde eder hem kızgınlığa uğrar hem de bedensel istekler olan açlık, susuzluk gibi dürtülere sahiptir (Platon, 1999: 580e). Platon bu farklılık veya zıtlıkların ruhun üç ayrı parçası sayesinde gerçekleştiğini çünkü bu üç kısmın birbirlerinden tamamen farklı özelliklere sahip olduğunu belirtir. Bedensel istekler bir diğer adıyla iştiha “...düşünmeyen, sade arzulayan yanımızdır. O, sadece sever, acıkır, susar, coşar, doymak, zevk almak ister” (Platon, 1999: 439d). Bu kısım ruhun en alt tabakasını oluşturmaktadır. Yalnızca bedensel istekler ile ilişkili olan iştiha, akıl ile birlikte kontrol edilmediği takdirde insanı iyilikten soyutlamaktadır. Ruhun orta kısmı olan tin ya da Platon’un deyimiyile öfke, ruhun diğer kısımları olan iştiha ve akıl arasında bir köprü görevi görmektedir. İnsanlar çoğu zaman öfkesi aracılığıyla eylemde bulunabilir. Keza aynı şekilde akıl sahibi olmayan hayvanlarda veya hala aklını kullanamayan çocuklarda dahi öfke görülebilmektedir (Platon, 1999: 441b-441c). Bu sebeple öfkeyi iştihadan ayırıp ruhun ayrı bir bölümü olarak ele alan Platon’a göre, öfke, iştiha ile olan savaşında daima aklın yanında bulunmaktadır. Ruhun en üst kısmında bulunan akıl ise düşünen, hesaplayan, ruhun bütünü kontrol eden kısımdır (Platon, 1999: 439d). İnsanın bedensel hazlara ve isteklere yönelmesini engellemek için akıl devreye girer. Böylece iştiha kısmında bahsettiğimiz açlık, susuzluk vb. dürtüler yüzünden yaşanan çatışma, akıl vasıtasıyla bize en iyi olan sonucu göstererek sonlanacaktır. Çünkü akıl, ruhu her daim iyiye ve doğruya yöneltme gücüne sahip olmakla beraber ruhu hakikate ulaştırma gayretine de sahiptir.

Platon’un üç bölümlü ruh anlayışı bir bakıma akıl ya da bedene ait olan isteklerin neler olduğunu belirlemek için tasarlanmıştır. Platon *Philebos* adlı eserinde hem bedene hem de ruha ait olan haz ve acıların olduğunu belirterek aralarındaki ilişkiyi değerlendirir. Platon’a göre “bizim gibi canlılar da uyum bozulduğunda, doğa da bozulur ve buradan acı doğar... Uyum yeniden sağlandığında, bu kez de haz doğar” (Platon, 2013: 31d-31e). Örneğin açlık bir acı iken tokluk hazdır. Bedenimizin sığağa ya da soğuğa maruz kalması acıyken beden in yanma ya da donma olayından sonra eski haline dönmesi ise hazdır. Platon insandaki bu değişimlerin haz ve acının birbirine karışmasından kaynaklı olduğunu belirtir (Platon, 2013: 46d). Bedene ait olan hazların yanı sıra ruhun kendisine ait olan haz ve acılarında olduğunu¹

¹ Platon’un ruha ait olan haz ve acıların olduğunu belirtmesi aslında onun duygu anlayışının bilişselci bir yönünün olabileceğine dikkat çeker (Gökalp: 2019: 19).

belirten Platon, "...kızgınlık, istek, şikâyetçi olma, korku, aşk, kıskançlık ve buna benzer duyguların haz ve acının birbirine karıştığı ruh halleri olduğunu" dile getirir (Platon, 2013: 50c). Örneğin, kıskanç olan insan, kışkırdığı kişinin kötü bir olay yaşamasından zevk alır. Kıskançlık ruhtaki bir acı iken zevk almak ise hazdır. Dolayısıyla haz ve acı birbirleriyle karışmış olur.

Platon *Phaidon* diyalogunda ruh ve beden konusunu ayrıntılı bir şekilde ele alarak ruhun karşısında bedeni değersiz kılar. Şan, şöret, maddiyat, heyecan ve korku gibi duygular beden aracılığı ile ortaya çıkar. Platon'un bedensel hazlar olarak tasvir ettiği bu durumlar insanı yanlış yola sürükleyerek ruhun hakikate ulaşmasını engeller. Bu sebeple insanların ruhlarına gerekli özeni göstermeleri ve ruhlarına yoğunlaşarak onu olabildiğince bedenden uzak tutmaları gerekir (Platon, 2015: 64e-65c). Çünkü Platon'a göre, ruhu bu hazlardan, zevklerden, duygulardan uzak tutmazsak aşırılıklar yüzünden daha büyük kötülüklerle karşı karşıya kalabiliriz. "Aşırı mutluluk ya da acıya kapılan bir insanın ruhu, hissettiği duyguyu aslında öyle olmamasına karşın geçmiş gibi zannedebilir" (Platon, 2015: 83c). Bu durum sonucunda da ruh tamamıyla bedene bağlanmış olur. Bu bağlanma ile birlikte bedenin hoşlandığı ya da hoşlanmadığı her şeyden ruh da birebir etkilenecek beden ile birlikte hareket etmeye başlar.

Platon, aşk, heyecan, korku, arzu vb. duyguların beden vasıtasıyla ortaya çıktığını bu yüzden de duygulardan uzak durmamız gerektiğini savunur. Çünkü az önce belirttiğimiz gibi beden insanın doğru kararlar almasında yanıltıcı bir etkiye sahiptir. Aynı şekilde ruh ise beden ile birlikte hareket ettiğinde doğru yolu bulamayarak hakikatten uzaklaşmaktadır. Dolayısıyla Platon'a göre, duygular insanı yanıltan ve yanlış yola sokan psikolojik sorunlardır (Platon, 2015: 66b-66e). Daha çok akla önem verip duyguları geri plana atan Platon, aklın duyguları yönetebileceğini ve duyguların insan üzerindeki olumsuz etkilerinden akıl sayesinde kurtulabileceğini savunur. Çünkü Platon'a göre, akıl doğruya ve gerçeğin bilgisine ulaşmadaki en önemli yoldur (Gökalp, 2019: 21).

2.2. Aristoteles'in Duygu Anlayışı

Duyguların doğası ile ilgili felsefe tarihinde öne çıkan diğer bir önemli açıklama Platon'un öğrencisi Aristoteles'in eserleri çerçevesinde ortaya çıkar. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki ne Platon ne de Aristoteles eserlerinde doğrudan bir duygu açıklaması vermemişlerdir.

Ancak Platon'un açıklamasından farklı olarak Aristoteles'in duygu açıklaması daha kapsamlıdır. Aristoteles, duyguları ruhun halleri (*pathê*) olarak ele alır. *Pathê* bir diğer adıyla *pathos*² insan ruhu ile meydana gelir. Çünkü Aristoteles'e göre "akıl yürütmek ve sevmek ya da nefret etmek ruhun geçirdiği haller değildir, ruha sahip olanın ruha sahip olması bakımından geçirdiği hallerdir" (Aristoteles, 2019: 408b19). Bu sebeple Aristoteles'e göre, duygular bir ruha sahip olması bakımından insanda meydana gelen davranış veya hallerdir.

Aristoteles *Ruh Üzerine* adlı eserinde Platon'un ruh-beden arasında yaptığı ayrıma karşı çıkararak insanın ruh ve bedenden oluşan bir varlık olduğunu bu yüzden ruh ve bedenin birbirleriyle bağlantılı olduğunu belirtir. Aristoteles'in ruh ve beden arasında ele aldığı ilişki madde ve form arasındaki ilişkiyle benzerdir. Bu yüzden Aristoteles ruhu form, bedeni ise onun maddesi olarak temellendirir. Ruh ve beden arasındaki ilişkiyi 'göz' örneğiyle açıklayan Aristoteles'e göre, gözün formu görmek ise maddesi de gözdür. Eğer gözden görme formunu çıkartırsak o artık bir göz değildir yalnızca isimden ibarettir. O halde Aristoteles'e göre, bir şeyin özü o şeyin formudur. Form saf dışı bırakıldığı takdirde madde de etkinliğini kaybeder. Nitekim insanı insan yapan, ona canlılık veren şey ruhtur. Ruh bedenden ayrıldıktan sonra beden formunu kaybettiği için yalnızca bir ceset olarak tasvir edilir (Aristoteles, 2019: 412b9-17). Dolayısıyla Aristoteles ruh ve beden arasında bir öncelik sonralık ayrımı yapmaz. Ona göre, bedenin canlılığına devam etmesi için ruha, ruhun işlevini yerine getirmesi için de bedene ihtiyacı vardır. Ruh ve beden arasındaki bu ilişkiyi duygu anlayışına da taşıyan Aristoteles, ruh ve bedenin duyguların incelenmesinde etkin bir rol oynadığını iddia eder:

...[R]uhun bütün halleri de bedenle olur, örneğin şevk, şefkat, korku, acıma, cesaret, ayrıca neşe, sevmek ve nefret etmek. Bunlarla aynı anda bedende bir etki meydana gelir. Şundan da belli: Güçlü ve sert etkilenimler karşısında bazen hiçbir uyarılma ya da korku ortaya çıkmazken, bazen de beden öfkeye kapılmışken ve öfkelenebileceği zamanki tutumunu takınmışken en küçük ve en zayıf şeyler ruhu hareketlendirir (Aristoteles, 2019: 403a3).

Aristoteles'e göre, söz konusu duygular insan ruhu ile meydana gelse de bedene aittir ve beden olmadan herhangi bir etkide bulunamazlar. Ayrıca Aristoteles duyguların bedeni belirli şekilde etkilediğini ve bedende belirli fizyolojik durumların da yaşandığını kabul eder.

² Aristoteles, duygu anlayışını *pathos* kavramı çerçevesinde ele alır. Ancak çalışmamızda duygu (*emotion*) olarak ele aldığımız kavramdan ziyade Aristoteles, *pathos* ile duygulanım (*affection*), deneyim (*experience*), değişim (*alteration*) kavramlarına atıf yapar (Yazıcı, 2015: 906).

Ancak Aristoteles'in duyguları bedenle ilişkilendirmesi onun duygu anlayışını tamamen bedensel yapmadığı gibi fizyolojik duygu temelli de yapmaz. Aristoteles'in amacı duygu analizi yaparken duyguların zihinsel, bedensel ya da fizyolojik yönlerinin de olduğunu ortaya çıkarmaktır (Yazıcı, 2015: 912).

Aristoteles *Retorik* adlı eserinde duyguları coşku kavramı bağlamında ele alarak duyguların yargılar ile bir etkileşim içinde olduğunu ve yargıları etkilediğini savunur. Ona göre "coşkular, insanları, yargılarını etkileyecek kadar değiştiren, ama aynı zamanda acı ya da zevkle birlikte olan duygulardır" (Aristoteles, 1995: 98). Diğer bir deyişle Aristoteles duyguları yargılar ile temellendirerek insanların yargılarını hem etkileyebileceğini hem de değiştirebileceğini bunu da duygular aracılığıyla yapabileceğini belirtir. Aristoteles bir duyguyu çözümlmek için onu üç durum altında detaylı bir incelemeye tabi tutar (Aristoteles, 1995: 98):

- a) Duygunun hangi ruh hali içerisinde olduğu,
- b) Duyguyu meydana getiren kişilerin kim olduğu,
- c) Duyguların hangi sebeplerden ortaya çıktığı

Bu maddelerden biri eksik olduğunda duygu analizinin doğru olmayacağını belirten Aristoteles ilk olarak öfke duygusunu inceler. "Öfke, bir insanın kendisiyle ya da arkadaşıyla ilgili şeye haksız yere yöneltilmiş apaçık bir saygısızlıktan dolayı apaçık bir öç almaya, acı eşliğinde bir dürtü [impulse, tepi -Ç.N.] olarak tanımlanabilir" (Aristoteles, 1995: 98). O halde Aristoteles'e göre öfke, genel geçer bir insana değil belirli bir kişiye karşı duyulan ve intikam alma beklentisini bünyesinde barındıran bir duygudur. Küçümsemenin insanda öfkeyi ortaya çıkaracağını savunan Aristoteles'e göre, 'hor görme, garez ve küstahlık' olmak üzere üç tür küçümseme vardır. Hor görme, değersiz veya önemsiz olduğu düşünülen bir şey karşısında hissedilir. Garez, başka bir kişinin herhangi bir şey elde etmesini önlemektir. Küstahlık ise getirdiği zevk için karşıdaki insanın utanç duymasını sağlayacak eylemlerde bulunmaktır. İnsan bu noktada kendisini karşısındaki insandan üstün görmektedir (Aristoteles, 1995: 99). Aristoteles bu söylemleriyle öfke duygusunu biraz önce bahsettiğimiz üç başlık altında açıklamıştır. O halde öfkeli olan ruh hali acı duyan bir ruh halidir. Yoksulluk, aşk, hastalık vb. arzular yüzünden ya da insanı küçümseyen, hor gören, küstahlık eden kişilere karşı insan öfkelenmeye meyillidir. Bu sebeple Aristoteles'e göre, tüm bu durumlar insanı öfkeye sürükleyen ruh halleridir (Aristoteles, 1995: 100-102). Ayrıca

Aristoteles'e göre, öfkenin tersi olan sakinlik, öfkenin yatışması anlamına gelir. Yani insanı sakinleştiren şey aslında öfkelenirdiği şeyin zıddıdır. Bu sebeple sakin olan ruh hali, öfkeli olan ruh halinin tersidir (Aristoteles, 1995: 103-104).

Aristoteles ruhun 'akıl sahibi olan' ve 'akıl sahibi olmayan' olarak iki kısma ayrıldığını ve ruhun bu iki kısmının birbirlerinden bağımsız değil aksine uyumlu olduklarını belirtir. Ruhun akıl sahibi olmayan kısmını da ikiye ayıran Aristoteles'e göre, ilki bitkilerle ortak olan kısımdır. Bu bitkisel kısım büyüme ve beslenmeyle ilgilidir dolayısıyla akıldan pay almaz (Aristoteles, 1997: 1102b). Diğeri ise arzulayan kısımdır ve duyguları kapsamaktadır. Aristoteles'e göre, arzulayan kısım, "ruhun akıl sahibi olmayan ama bir şekilde de akıldan pay alan" kısmıdır (Aristoteles, 1997: 1102b15). Başka bir deyişle arzulayan kısım, akıldan yoksundur ancak akıllı dinleme yetisine sahip olan kısımdır. Bu açıdan Aristoteles'in duygu anlayışında arzu-akıl çatışması vardır denilebilir. Ancak Aristoteles'e göre, duygular akıldan yoksun olsalar da akla karşıt değildir ve akıl ile ilişki içerisine girebilmektedirler. O halde Aristoteles'e göre, arzu-akıl arasında bir çatışma olduğu zaman duygular akla karşıt; arzulayan kısım akla boyun eğdiği, akıllı dinlediği zaman ise duygular akıl ile birlikte hareket etmektedirler.

Arzu-akıl çatışması sırasında insanın karakterinin biçimlendiği savunan Aristoteles, erdemli bir insanın kendisi için en iyiyi eylemesi gerektiğini bunun da ancak aklın peşinden gidilerek yapılabileceğini iddia eder. Bu açıdan iyi ve mutlu bir yaşam yalnızca kişinin erdeme uygun olarak yaşamasıyla ilişkilidir. Aristoteles'in tabiriyle "...mutluluk, ruhun, kendisi amaç olan erdeme uygun bir etkinliği"dir (Aristoteles, 1997: 1102a10). Yani bir eylem, erdeme uygun olduğu müddetçe kişi mutluluğa ulaşabilir. Aristoteles bu durumu şöyle özetler:

Her erdem neyin erdemi ise, onun iyi durumda olmasını ve kendi işini iyi gerçekleştirmesini sağlar. Sözgelisi gözün erdemi gözü ve onun işini erdemli kılar; çünkü gözün erdemi sayesinde iyi görürüz.... Bu her şeyde böyleyse, insanın erdemi insanın iyi olmasını ve kendi işini iyi gerçekleştirmesini sağlayan huy olmalı (Aristoteles, 1997: 1106a15-20).

Erdemleri, düşünce (entelektüel) ve karakter (etik) olarak ikiye ayıran Aristoteles'e göre, düşünce erdemi ruhun akıl sahibi olan kısmında yer almakla birlikte zaman içerisinde gelişir ve eğitimle meydana gelir; karakter erdemi ise ruhun akıldan yoksun olan kısmında yer alır ve alışkanlıklarla kazanılır (Aristoteles, 1997: 1103a15). Bu bağlamda Aristoteles

“...bilgelik, doğru yargılama, akılı başındalığa düşünce erdemleri; cömertliğe, ölçülülüğe ise karakter erdemleri” adını verir (Aristoteles, 1997: 1103a5). Aristoteles karakter erdemini yukarıda bahsettiğimiz ruhun akıl sahibi olmayan ama akılı dinleme yetisine sahip olan kısım ile ilişkilendirdiği için duygular, karakter erdeminin içinde yer alır.

O halde Aristoteles’e göre, iyi bir yaşam, kişinin davranışlarının hem akla uygun hem de erdeme uygunluğu durumunda ortaya çıkar. Peki, Aristoteles’e göre, bir eylemin erdeme uygun olması ne demektir? Ona göre “erdemli davranış, iki aşırı uç arasındaki orta yoldur. Örneğin, yiğitlik delice atılganlıkla yani cüretkarlıkla korkaklığın arasında bulunan “**doğru orta**”dır” (Yazıcı, 2016: 177). Aristoteles ‘orta yol’ öğretisiyle, eylemler sonucu meydana gelen hazzardan kişiyi uzak tutmaya ve akıl-haz arasında bir denge bulmaya çalışmaktadır. Böylece iki aşırı uç duygu arasında bulunan orta duyguya göre eylemde bulunulmalıdır. Bunun olabilmesi için de aklın duyguları makul bir biçimde soruşturması gerekir.

2.3. Stoacılar’ın Duygu Anlayışı

Duygu anlayışlarını iyi yaşam, erdemli yaşam açıklamalarıyla birlikte sunan İlk Çağ felsefecilerinin öne çıkanları arasında Stoa okulunun temsilcileri de yer almaktadır. Bu okulun temsilcilerinin genel iddialarında hem Platoncu hem de Aristotelesçi öğeleri bir araya getirdiklerini görürüz. Stoacılar, Platoncu bir bakış açısıyla *pathos* kavramına negatif bir yaklaşım sergileyerek *pathos*’un insanı yanlış yola sürüklediğini düşünmektedirler.

Stoa felsefesine göre, rasyonel bir varlık olan insan, varlıkların en üst formunda yer alır. İnsana verilen bu önem ise onun bir ruha sahip olmasından kaynaklanır. Stoacılar’ın ruh üzerine olan bazı görüşleri Platon ve Aristoteles’ten ayrılır. Platon’un üç, Aristoteles’in iki bölümlü ruh anlayışını reddeden Stoacılar’a göre, ruh, tek parça yani bir bütün olmalıdır. Çünkü ruhun bu şekilde bölümlere ayrılışı hem insan eylemlerini hem de duyguların insan yaşamındaki yerini açıklamak için yeterli değildir. Zira Stoacılar’a göre, ruhun parçalı olduğu fikrini göz önüne aldığımızda akıl ile duygu eş zamanlı olarak var olamazlar. Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran en önemli etkendir. Stoacılar’da da akıl bir nevi doğadır, Tanrı’dır, evrendeki düzenin nedenidir. İnsan ise akıl sayesinde sahip olduğu amaca uygun yaşayarak daha doğrusu doğaya uygun yaşayarak erdem sahibi olabilir (Özcangiller, 2009: 17). Bu sebeple Stoa felsefesinde akıldışı olan her şey insanın zararına olacak şekilde ele alınmış ve insanın akla uygun yaşaması gerektiğine birçok kez vurgu yapılmıştır.

Stoacılar'a göre, duygular aslında birer yargıdır. Duyguları iki temel yargıya dayandıran Stoacı duygu görüşüne göre, bunlardan ilki "...bir şeyin iyi mi kötü mü olduğunun takdiri; ikincisi nasıl tepki verileceğinin kararı. Genel olarak tüm duygusal tepkilerin yanlış yönlendirilmiş olduğunu düşünüyorlardı" (Rosenwein, Cristiani, 2019: 22). Asıl amaçları ise insana zarar verdiğini düşündükleri bu duyguları kontrol etmektir. Stoa okulunun kurucusu olarak kabul edilen Kıbrıslı Zenon duyguların yargılar sonucu meydana gelen ruhtaki kasılmalar olduğunu belirtir (Özcangiller, 2009: 64). O halde Stoacılar'a göre, duygular akla uygun değildir bu sebeple de irrasyoneldir. İrrasyonel olan duyguların insan yaşamı üzerinde bıraktıkları olumsuz sonuçları çözmek için de duyguları detaylı bir şekilde ele almışlardır.

Arzu, korku, haz ve acı olmak üzere dört temel duygu olduğunu savunan Stoacılar'a göre, arzu ve haz iyi; korku ve acı kötü olan yargıları temsil eder. Duyguların yargılar olması fikri aslında onlara göre, şimdi veya gelecekte gerçekleşecek yargıları da bünyesinde barındırmasıdır. Haz ve acı şu anki zamana ait iken arzu ve korku gelecek zamana ait yargılardır. Bu dört temel duygu haricinde meydana gelen duygular ise bunların alt basamağını oluşturmaktadır (Yazıcı ve Yazıcı, 2019: 13). Kızgınlık ve türleri, özlem, hasret, aşk, cinsel arzular vb. duygular arzunun; dehşet, utanç, tereddüt, şaşkınlık, ıstırap gibi duygular korkunun alt basamağını oluşturur. Düzenbazlık, keyif, bir başkasının talihsizliklerine sevinme vb. duygular hazzın; kıskançlık, haset, imrenme, keder, üzüntü, dalgınlık gibi duygular da acı duygusunun alt türünü oluştururlar (Stobaeus, 1987'ye atfen Yazıcı ve Yazıcı, 2019: 13).

Stoacılar duyguları her ne kadar irrasyonel olarak görseler de onlar için rasyonel olan üç duygu türü daha vardır. Neşe, sakınım ve istem adını verdikleri bu üç olumlu duygu diğer duygulardan farklı olarak akla uygundur. Akla uygun olmaları bakımından neşe hazza, sakınım korkuya, istem ise arzuya zıttır. Yukarıda bahsettiğimiz irrasyonel olan dört duygunun alt türleri olduğu gibi bu üç rasyonel duygu da kendi içerisinde alt basamaklara ayrılırlar. Keyif, sevinç, şenlik gibi duygular neşenin, saygı ve arılık sakınımın, dostluk, içtenlik, cömertlik, şefkat gibi duygular da istem duygusunun alt türünü oluştururlar. Stoacılar için rasyonel duygular gerçek iyi ve kötüyü ayırt edebilen insanların aklıyla bağlantılıdır yani bilgeye ait olan duygulardır (Özcangiller, 2009: 69-70).

Eski dönem Stoacılarından biri olan Khryssippos, akıl sahibi bir varlık olan insanın her daim akla uygun yaşaması gerektiğine fakat bazı durumlarda insanların olaylar karşısında yanlış etkilenip aklın rehberliğine uymadıklarını belirtir. Bu noktada insan, aklın rehberliğinden çıkar bir nevi aklın sınırlarını aşar. “Akıldışılık durumunda kişi bilgeden farklı olarak bilgiye değil, kaniya sahip olduğu için duygularla sürüklenir” (Özcangiller, 2009: 68). İnsan sahip olduğu kanılar neticesinde aklın buyruklarını yerine getirmeyerek yani yanlış davranışlarda bulunarak herhangi bir nesneye ‘aşırı’ dürtüler verir. Aşırıya kaçtığı için de duygularının rehabetine kapılan insan, hayatı boyunca hüsrana uğrar ve mutsuz olur. Bu sebeple Khryssippos’a göre “...duygular aklın “aşırı” etkinlikleridir” (Yazıcı ve Yazıcı, 2019: 12). Dolayısıyla duygularda akıldışıdır yani akla uygun değildir.

Cicero ise kişinin yaşamı boyunca dürüst, sadık ve cömert bir insan olması gerektiğine vurgu yapar. Arzu, şehvet, açgözlülük gibi istekleri olmayan insanları iyi insan olarak değerlendiren Cicero’ya göre, bu kişiler akla ve doğaya uygun hareket ederler (Cicero, 2020: 8). Aksi bir durumda yani insan birtakım konularda yanlış kararlar vererek yanlış yargılarda bulunursa akla uygun davranmamış olur. Cicero açgözlülük, cinsel arzu gibi isteklerin peşinde koşan, korku, öfke gibi duygularla sürüklenen insanların akli dengelerinin yerinde olmadığını belirtir (Özcangiller, 2009: 77-78).

Genel bir perspektiften baktığımızda ise Stoa felsefesindeki asıl çaba insanın en yüksek mutluluğa, iyiye ulaşması için izlenebilecek yollar üretmektir. Bu da ancak akla yani doğaya uygun yaşayarak gerçekleşebilir. Çünkü Stoacılar’a göre, insan sadece akla itaat ederek, aklın rehberliğinden ayrılmayarak mutlu ve huzurlu bir hayata sahip olur. Bu sebeple akıldışı olan duyguları felsefelerinin temelini alan Stoacılar aslında olumsuz duyguların insan yaşamında bıraktığı olumsuz etkileri çözmek için detaylı bir açıklama yapmaya çalışmışlardır. Gördüğümüz üzere Stoacılar çoğu konuda Platon ile ortak görüşleri savunsalar da ondan farklı olarak duyguların akıl tarafından kontrol edildiği takdirde insana zarardan çok yarar sağlayabileceğini düşünmektedirler. Yine de Stoacılar’a göre, akıl sağlığı yerinde olan bir kişi neyin iyi neyin kötü olacağını bildiği için yanlış yargılar içerisine girmez böylece irrasyonel duyguların peşinde de sürüklenmez.

2.4. Descartes'ın Duygu Anlayışı

Descartes'ın metafiziğinin temelini oluşturan ruh-beden düalizmi aslında onun duygu anlayışının da temellerinin atılmasında rol oynamıştır. Ruh ile beden birbirlerinden bağımsız iki ayrı töz olduğunu savunan Descartes'a göre "her tözün temel (ana) bir özneliği vardır; ruhunki düşünce, cisiminki de uzamdır" (Descartes, 2007: 82). O halde ruhun doğası düşündürmektir. Bu özellik akıl sahibi bir insan olması bakımından yalnızca insana atfedilmiştir. Uzamlı olan beden ise hem evrende yer kaplar hem de ruhtan nitelik olarak farklı olduğu için ruha ait olan düşünme eyleminden mahrum kalır. Ancak Descartes her ne kadar ruh ile bedeni nitelik olarak birbirinden ayırsa da bu iki töz arasında bir etkileşim olduğunu ve bunun da beyindeki epifiz (kozalaksı) bezi sayesinde gerçekleştiğini belirtir. Descartes'a göre, epifiz bezi ruhun beden üzerindeki işlevlerini faaliyete geçirebilmesi için en uygun yerdir (Descartes, 2022: 25-26).

Descartes, ruhun doğasının düşünce olduğunu belirterek bunu 'ruhun eylemleri' ve 'ruhun tutkuları' olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Duyguları ruhun tutkuları altında ele alan Descartes'a göre, ruh, bu noktada edilgin konumdadır ve insanın sahip olduğu bütün algılar ya da bilgiler bu edilgin olan tutkulardır (Descartes, 2022: 16-17). Ancak Descartes'ın duyguları ruhun tutkuları altında ele alması, onları duyumlardan ve algılardan tamamen ayırdığını göstermez. Çünkü Descartes'a göre, sıradan duyular da aynı duygular gibi edilgin tutkulardır (Yazıcı, 2006: 148). Bunun yanı sıra Descartes 'ruhun neden olduğu algılar' ve 'bedenin neden olduğu algılar' olmak üzere insanın iki tür algıya sahip olduğunu belirtir. Beden ile ilişkili olan algılar açlık, susuzluk ve diğer arzular nedeniyle meydana gelen algılar iken ruh ile ilişkili olan algılar ise ruhun tutkularıdır (Descartes, 2022: 17-24).

Hayret, sevgi, nefret, arzu, sevinç ve keder olmak üzere altı adet temel duygu olduğunu savunan Descartes'a göre, bu duygular dışında oluşan duygular bu altı duygunun alt basamağını oluşturmaktadır³ (Descartes, 2021: 78). Descartes'a göre, hayret duygusu bütün duyguların başlangıcıdır ve ruhun alışık olmadığı veya ilk defa karşılaştığı ani nesnelere karşısındaki şaşkınlığıdır (Descartes, 2021: 71). Sevgi duygusu ruhun kendine uygun

³ Solomon, Descartes'ın temel duygular listesinde korku ve öfkenin olmamasına dikkat çekerek bu altı temel duygu arasındaki ayrımların hem psikolojik özelliklerine göre nitelendiklerini hem de etik ile ilişkili olduğunu iddia eder. Yani öfke ve korkudan ziyade Descartes'ın temel duyguları ahlaki açıdan önemlidir. Solomon'a göre, Descartes her ne kadar fizyolojik temelli bir duygu anlayışı ortaya atmış olsa da aynı zamanda onun duygusu az ya da çok bilgelik ve değer odaklıdır (Solomon, 2002: 126-127)

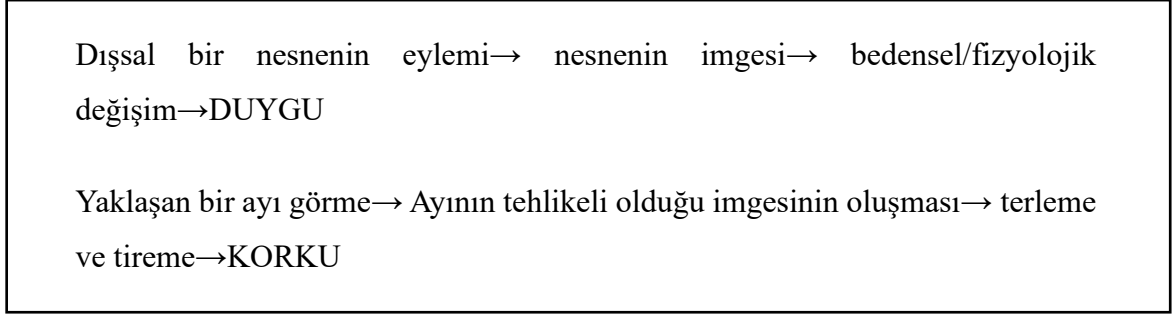
gördüğü şeylere kendi isteğiyle bağlanması ya da birleşmesiyle ortaya çıkar (Descartes, 2021: 85-86). Nefret ise ruhun zararlı gördüğü şeylerden uzaklaşması ve kurtulmasıdır (Descartes, 2021: 86). Arzu duygusunda ruh kendisinde eksiklik hissettiği ya da gelecekte kendisine uygun gördüğü şeyleri istemek için girişimde bulunur (Descartes, 2021: 92). Sevinç duygusu “...ruhun tatlı bir heyecandır ve beyindeki zerreler tarafından ruhun kendisininmiş gibi gösterilen bir iyiliğe sahip olmasından kaynaklanır. Başka deyişle bu heyecan bir nimete sahip olmanın verdiği heyecandır” (Descartes, 2021: 96). Keder duygusu da ruhtaki halsizliktir. Ruhun rastladığı kötülükten veya beyindeki zerrelerin ruhun kendisine aitmiş gibi gösterdiği eksiklikten kaynaklanır (Descartes, 2021: 97). Descartes diğer bütün duyguların bu altı temel duygudan doğduğunu belirtir. Örneğin, neşe sevicin bir türü (Descartes, 2021: 191), utanç kederin türü (Descartes, 2021: 188), öfke ve kızgınlık duyguları da nefretin bir türüdür (Descartes, 2021: 179-182). İmrenme ise nefretle karışık bir tür kederdir (Descartes, 2021: 170).

İnsandaki her Duygunun başlıca etkisinin ruhu uyarıp onu bedenın zaten hazır olduğu şeyleri istemeye yöneltmek olduğunun anlaşılması gerekir. Böylece korku hissi ruhta kaçma isteğini tetiklerken, cüretkârlık hissi mücadele isteğini tetikler; diğer duygular için de durum aynıdır (Descartes, 2021: 54).

Descartes her insanda duyguların aynı şekilde oluşmadığını belirtir. Yani tehlikeli bir hayvanla karşılaşan birisi korku duygusuna kapılırken bir başkası cesaret duygusunu yaşayabilir. Çünkü her insan beyni birbirinden farklı yaradılışa sahiptir. Bir duygunun ortaya çıkması da epifiz bezindeki hareketlerle bağlantılıdır. Bu sebeple dışsal bir nesne ile karşılaşıldığında epifiz bezinde oluşan imgeden yansıyan zerreler kimi insanın kendini savunmasını sağlayacak olan sınırlere yönelirken kiminde de kalbe kan pompalayacak sınırlere yönelirler. Bu da kimi insanda korkuya kimi insanda cesarete sebep olur (Descartes, 2021: 54).

Descartes’a göre, bir duygunun meydana gelebilmesi için kişi, bir nesne ile karşılaştıktan sonra bu nesne epifiz bezinde bir izlenime neden olur ve bezdeki ruha iletilir. Böylece ruh da bedeni etkiler ve bedende birtakım fizyolojik değişimler meydana gelir. Örneğin, yırtıcı bir hayvan gördüğümüzde bunun tehlikeli olduğunu anlarız. Daha sonra titreme, kalp atışlarında hızlanma gibi bedensel değişimler meydana gelir ve korku duygusu oluşur. Bu

duygu da bizde kaçma isteğini uyandırır. Descartes'ın duygu açıklamasındaki sıralamayı şu şekilde gösterebiliriz:

Şekil 2.1: Descartes'ın duygu anlayışında duyguların oluşum sıralaması (Yazıcı, 2006: 150).

Descartes'ın duygu açıklamasındaki önemli noktalardan biri de döneminin bilimsel gelişmelerini dikkate alarak duyguları fizyolojik temelde ele almasıdır.⁴ Ruh ile bedenin birbirini etkilemesi sonucu ortaya çıkan hazlar duygulara bağlıdır. Böylece duygularını harekete geçirip doğru kullanan ve onları yönlendiren kişiler bu hayattan en çok zevk alan kişilerdir. Duygular doğru kullanılmadığı takdirde bu durum insanda yanlısamaya sebep olur. Descartes'a göre, ruhun duyguları kontrol etmesi ve yönlendirmesi ancak bilgelikle öğrenilebilir (Descartes, 2021: 194-195).

2.5. Hume'un Duygu Anlayışı

Hume ampirist bir felsefe anlayışı ortaya atarak insan doğasını epistemolojik açıdan temellendirmiştir. Ahlak anlayışını ampirik temeller üzerine kuran Hume, epistemoloji ve ahlak hakkındaki görüşlerini duygular aracılığıyla ilişkilendirir. Ona göre, duygular hem izlenimlerdir hem de ahlakın temelidir. Bu açıdan Hume'un duygu açıklamalarına geçmeden önce onun epistemolojisine kısa bir şekilde değineceğim.

İnsanı akıl sahibi bir varlık olarak ele alan Hume, akıl kavramını bilgi problemi bağlamında çözümlenmeye çalışır. Hume insanların bildikleri şeyleri tamamen algı yoluyla bilebildiklerini belirtir. "İnsan zihninin tüm algıları, İZLENİM ve TASARIM olarak

⁴ Descartes'ın duyguları, fizyolojik temelde açıklaması, onu fizyolojik duygu kuramının öncü isimlerinden biri yapmıştır. Ancak fizyolojik duygu kuramı, William James ile birlikte ortaya çıkmıştır. Her iki filozofun duygu görüşleri bazı noktalardan birbirine benzese de Descartes'ın duygu anlayışının salt bir kuram olmadığı unutulmamalıdır.

adlandıracağım, iki ayrı türe ayrılırlar” (Hume, 2009: 17). Tasarımlar (ide) duyum ve duygulanımların yani düşünme eylemi nesnesinin kopyalarıdır. İzlenimler ise duyumlar ve duygulanımlardan oluşur, tasarımın silik ya da kopyalanmamış en net halidir. “İzlenim derken, işittiğimizde, gördüğümüzde, hissettiğimizde, sevdiğimizde, nefret ettiğimizde ya da istediğimizde oluşan daha canlı algılarımızın tamamını kastediyorum” (Hume, 2019: 16). O halde tasarımlar soluk ve cansız iken izlenimler daha canlı ve güçlü olması sebebiyle her ikisini de birbirinden güç ve canlılık derecelerine göre ayırırız. Ayrıca Hume’a göre, izlenimler tasarımlardan önce gelir. Tasarımlar izlenimlerin sureti olduğu için izlenimi olmayan bir şeyin tasarımından bahsedebilmemiz mümkün değildir. Örneğin, elimi yakmam ve o anki acıyı hissetmem izlenimdir. Aradan biraz zaman geçtikten sonra elim iyileştiğinde o acıyı tekrardan hatırlamam ise tasarımdır. Dolayısıyla Hume’a göre, zihnimizde bir tasarımın oluşabilmesi için ilk olarak o tasarımı meydana getiren izlenimlerin olması gerekmektedir.

Hume tutkuları izlenimler aracılığıyla açıklamaktadır. Zihnin algı türü olan izlenimler; ilksel ve ikincil olmak üzere iki bölüme ayrılırlar. Hume’un dış duyum adını verdiği ilksel izlenimler ruhta doğuştan var olurlar. İkincil izlenimler veya iç duyum ise ilksel izlenimlerin ardından meydana geldikleri için ikincil izlenimlerdir. Hume’a göre “duyu izlenimlerinin hepsi ve bedensel acı ve hazlar ilk türdendir; tutkular ve onlara benzeyen diğer heyecanlar ise ikinci türden” izlenimlerdir (Hume, 2009: 191). Böylece tutkular iç duyum aracılığı ile meydana gelmektedir. Tutkuları da kendi içerisinde dingin ve şiddetli olarak ikiye ayıran Hume’a göre, ilk kısım hem ahlaki hem de estetik duyguları kapsıyorken ikinci kısım ise doğrudan ve dolaylı tutkular olmak üzere iki kısma ayrılır. Hume bu noktada tutkuların tam olarak tanımını vermez ancak her iki tutku türünün de haz ve acıyı temele aldığı belirtilir. Keder, sevinç, korku, umut, umutsuzluk, istek, isteksizlik gibi tutkular doğrudan tutkular iken sevgi, cömertlik, nefret, kin, hırs, kendini küçük görme gibi tutkular ise dolaylı tutkulardır (Hume, 2009: 192). Dolaylı tutkular daha çok toplumsal tutkular oldukları için ahlaki duyguları da içerirler.⁵

⁵ Duygu ve tutku arasında bir ayrım yapan Hume’a göre, tutkular bütün heyecan ve duyguları kapsar; duygular ise basit hislerdir. Hume’un duyguları basit hisler olarak tanımlaması sebebiyle onun duygu anlayışının duyuşsal duygu kuramının bir göstergesi olduğu fikri fazlasıyla yaygındır. Hume’un saf duyuşsal duygu kuramcısı olduğunu düşünenlerden birisi de Solomon’dur (Calhoun, Solomon, 1984: 9). Ancak Hume’un duygu anlayışı tıpkı kendisinden önce ele aldığımız duygu görüşleri gibi bir kuram değildir. Ayrıca Hume, duyguların fizyolojik yönlerini es geçerek onların birer duyum olduğunu ileri sürer. Bu açıdan Hume’un duygu anlayışını duyuşsal duygu kuramı altında incelemek yetersiz olacaktır.

Hume tutkuyu meydana getiren nesne ile insan arasındaki bağlantının haz ve acıyla olan ilişkisini temele alır (Gökalp, 2019: 66). Hume tutkuların ana maddesi olan haz ve acıyı ahlak anlayışında da ele alarak ahlakı haz ve acı ile temellendirir. Bu noktada insanın ahlaki açıdan karar vermesinde akıl ve tutku ön plana çıkmaktadır. Ancak Hume'a göre, eylemlerin sebebi olan ve bu eylemlerin yönetilmesini sağlayan şey akıl değil tutkulardır. Çünkü akıl tek başına bir eylem meydana getiremez. Hume bu noktada aklın tutkuların kölesi olduğunu söyler. Tutkular eylemleri harekete geçirici sebep iken akıl, sadece eylemi değerlendirirken yargıda bulunabilir. Dolayısıyla ahlaki eylemler için içerisine girdiğinde aklın yetkinliği de azalmış olur (Hume, 2009: 277-278).

Hume aynı zamanda insanlar arasında ahlaki bir uyumun olduğunu yani bir insanın bir başkasının duygularını anlama ve paylaşma eğilimleri gösterdiğine dikkat çeker. Hume iki insanın doğal bir eğilim göstererek uyum sağlamasına 'duygudaşlık' adını verir. İnsan doğasının bir parçası olan duygudaşlık bilinçsiz bir şekilde meydana gelerek tutkuların ortaya çıkmasında önemli bir rol oynar. Duygudaşlık sayesinde insanlar karşılıklı olarak duydukları haz ve acıları da birbirlerine aktarırlar. Böylece Hume'a göre, kişi, duygudaşlık aracılığıyla bir başkasının eylem veya davranışlarını inceleyerek ahlaki açıdan değerlendirme imkanına sahiptir (Hume, 2009: 383-384).

Sonuç olarak değerlendirdiğimizde, yukarıda adı geçen filozofların metafizik, psikolojik, epistemolojik ve etik çalışmaları kapsamında duygu açıklamalarını verdikleri; duyguları farklı bilişsel, fizyolojik, psikolojik öğelerle temellendirdikleri görülmektedir. Platon duyguları akli yanıtlan psikolojik durumlar olarak adlandırırken Stoacılar belirli duyguları akla uygun olmadığı gerekçesiyle irrasyonel ya da yanlış yargılar olarak tanımlarlar. Aristoteles ise duyguları yargı ve inanç ile temellendirir ve duyguları etik bir çerçeveden ele alır. Bu açıdan Aristoteles ve Stoacıların açıklamalarıyla özellikle Solomon'un bilişselci duygu kuramına art alan olacak öğeler ortaya çıkar. Descartes kendi metafiziği çerçevesinde ruh-beden düalizmi tartışmasıyla duygu açıklamasını temellendirmiştir. Onun anlayışına göre, duyguların ruh ve bedenin birbirini etkilemesi sonucu ortaya çıktığını görmekteyiz. Descartes'ın döneminin bilimsel gelişmelerini dikkate alarak ele aldığı duygu anlayışı fizyolojik temelli bir duygu çalışmasıdır. Hume ise duyguları ahlaki bir boyutta ele alarak ahlakın kaynağının akıldan ziyade duygu olduğunu iddia etmiştir.

Aristoteles ve Hume'un görüşlerini bir kenara bırakarak buraya kadar ele aldığımız diğer felsefecilerin duygu açıklamalarının ortak paydasını şu şekilde açıklayabiliriz: Duygu ile akıl birbirlerine karşıttır ve aklın karşısında duygular geri planda kalmalıdır. Ancak bu genellemenin felsefe tarihindeki tüm duygu açıklamalarını kapsayacak bir genelleme olduğunu söyleyemeyiz. Örneğin; Aristoteles duyguları, akıldan yoksun olarak ele aldığı için onun duygu anlayışında da bir bakıma duygu-akıl karşıtlığı olduğunu söylersek yanılmayız. Ancak Aristoteles, her ne kadar duyguları akıldan yoksun olarak nitelendirse de duyguların bir şekilde akıldan pay aldığı yani akılı dinleme yetisine sahip olduğunu iddia ettiği için Platon ve Stoacı felsefecilerden ayrılır. Hume ise ele aldığımız diğer filozoflardan farklı olarak akıl- duygu arasındaki karşıtlığı 'akıl, tutkuların kölesidir' sözleriyle reddetmiştir (Hume, 2009: 278). Ona göre, davranış ve eylemlerin kontrol edilmesini sağlayan şey duygular olduğu için insanın ahlaki açıdan karar vermesinde etkin olan yeti de akıl değil duygulardır.

Felsefe tarihindeki duygu açıklamaları elbette bizim ele aldığımız beş felsefeciyle sınırlı değildir. Platon, Aristoteles ve Stoacı felsefecilerin yanı sıra Orta Çağın önemli düşünürlerinden biri olan Thomas Aquinas'ın duygu üzerine önemli çalışmaları da mevcuttur. Aquinas, duygu açıklamasında büyük çoğunlukla Aristotelesçi izler taşır. Aristoteles'ten farkı ise bir duygu sınıflandırması yapmasıdır.⁶ Modern dönemde ise Descartes'a ek olarak Spinoza'nın duygu üzerine olan görüşleri de duygu felsefesi açısından önemlidir. Spinoza duyguları, kendisinden önceki filozoflar gibi aklın karşıtı olarak ele almaz. Aksine duyguları, zihin ile ilişkilendirir. Spinoza'ya göre, insan, akıl ile hareket ederek duyguları kendi yararına olacak şekilde değiştirebilmektedir.⁷ Varoluşçuluğun büyük temsilcilerinden biri olan Jean Paul Sartre'ın duygu kuramı hem psikolojiye hem de felsefeye önemli katkılar sunmuştur. Sartre'ın duygu kuramı fenomenolojik temelli bir kuramdır ancak bünyesinde bilişsel kuramın izlerini de taşımaktadır. Duyguların birer bilinç olduğunu savunan Sartre bilincin özü gereği yönelimsel olduğunu dolayısıyla duyguların da yönelimsel olduğunu iddia eder. Yine Sartre'a göre, duygular dünyanın sihirli dönüşümüdür (Sartre, 1993: 58). Zor olan dünyanın dönüştürülmesinden bahseden Sartre, dünyanın zorluğu karşısında duyguların devreye girdiğini ve belirli stratejiler sayesinde bu zorluklarla

⁶ Aquinas'ın duygu anlayışının detaylı açıklaması için ayrıca bakınız, Aslı Yazıcı, "Thomas Aquinas'ın Duygu Felsefesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 38(4): 34-42, 2016.

⁷ Spinoza'nın detaylı duygu açıklaması için bakınız, B. Spinoza. *Ethica*. Ç. Dürüşken (Çev). İstanbul: Alfa Yayınları, 2020.

başa çıkıldığını belirtir. Dolayısıyla ona göre, duygular stratejilerdir ve belirli bir amaca hizmet ederler.⁸

Duygu felsefesi, 1970'lerden itibaren felsefede yeni bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Duygu felsefesi üzerine yapılan çalışmalar geniş bir araştırma alanına sahip olduğu için bu tez kapsamında felsefe tarihindeki bütün duygu anlayışlarını açıklamamız mümkün değildir. Fakat duygu felsefesi, diğer felsefi disiplinler gibi kümülatif bir ilerlemeye sahiptir. Bu bakımdan felsefede duygular üzerine yapılan çalışmaların kaynağı ele aldığımız bu beş filozofun duygu anlayışlarıyla örtüşmektedir. Buraya kadar sunmuş olduğumuz felsefe tarihinde filozofların duygu açıklamaları, duyguların bilişsel (Aristoteles ve Stoacılar), fizyolojik (Descartes) ve duyuşsal (Hume) yapısını temele alarak ortaya attıkları duygu açıklamalarıdır. Bu açıklamalar bir sonraki bölümde ele alacağımız çağdaş duygu kuramları ve Solomon'un bilişselci duygu kuramı için önemli bir art alan oluşturmaktadırlar.

⁸ Sartre'in duygu kuramı için ayrıca bakınız, Jean Paul Sartre, *The Emotions: Outline of A Theory*, Bernard Frechtman (translated by). New York: Carol Publishing Group Edition, 1993.

3. DUYGU KURAMLARI VE SOLOMON'UN BİLİŞSEL DUYGU KURAMI

Duygu nedir? Bir duygunun ortaya çıkışı hangi temelde veya temellerde açıklanabilir? Duyguların kaynağı bilişsel süreçler midir yoksa bedensel/fizyolojik süreçler midir? Duygular genetik olarak aktarılan evrimsel sürecin bir parçası mıdır? Duygular kültürel aktarımlar sonucu mu ortaya çıkarlar? Duygu salt bilişsel midir yoksa bilişlerden bağımsız salt hisler midir? Duygular değerden bağımsız mıdır? vb. sorular sadece felsefede değil diğer alanlarda da (psikoloji, sosyoloji, antropoloji vb.) çağdaş akademik araştırmaların merkezi soruları olarak karşımıza çıkar. Literatüre baktığımızda duygu kuramcılarının duyguların doğasına yönelik açıklama ve temellendirmelerinin farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu farklılığın temel nedeni duyguların çok yönlü doğasıdır. Çağdaş psikolog Rod Plotnik (2009) duyguların bu çok yönlü ve karmaşık yapısının aslında duyguların dört bileşene sahip olmasından kaynaklandığını belirtir:

- a) Bir uyarıcı nesne ya da olayın olması
- b) Kişinin öznel bir deneyim yaşaması
- c) Fizyolojik tepkiler
- d) Gözlemlenebilir davranışın ortaya çıkması (Plotnik, 2009: 359)

Duygu araştırmacılarının duyguların bu dört bileşene sahip olması konusunda aynı fikirde olduğunu düşünen Plotnik, bileşenlerin sıralamalarında farklılıkların yaşandığını belirtir. Ona göre, duygu kuramları arasında rastladığımız uyumsuzluğun asıl sebebi dört bileşen arasındaki öncelik sonralık durumundan kaynaklanmaktadır. Bu açıdan Plotnik ile aynı görüşü paylaşan çağdaş felsefeci de Sousa (2018) bir duyguda birden fazla bileşen olduğunu vurgulayarak bunu aşağıdaki örnekle açıklar:

İlk bakışta, korku denen karmaşık olayda *değerlendirici* bir bileşen (örneğin, ayının tehlikeli olarak değerlendirilmesi), *fizyolojik* bir bileşen (örneğin, artan kalp hızı ve kan basıncı), *fenomenolojik* bir bileşen (örneğin, hoş olmayan bir his), *ifadesel* bir bileşen (örneğin, üst göz kapakları kalkık, çene açık, dudaklar yatay olarak gerilmiş), *davranışsal* bir bileşen (örneğin, kaçma eğilimi) ve *zihinsel* bir bileşen (örneğin, dikkati odaklama) ayırt edebiliriz (de Sousa, 2018).

Sousa’da duygu kuramlarının belirlenmesinde önemli olanın, adı geçen bileşenlerden hangisinin duygu açıklamasında ve temellendirmesinde merkezi bir rol oynadığını belirlemek olduğunu iddia eder.

Bu bölümde ilk olarak çağdaş duygu felsefesi literatüründe karşılaştığımız başat duygu kuramlarını, ayırt edici özellikleri ile sunarak Solomon’un bilişselci duygu kuramını ana kavramlarıyla birlikte açıklayacağız.

Tablo 3.1: Duygu kuramları (Calhoun ve Solomon, 1984’ten değiştirilerek).

Duygu Kuramları	Temellendirme
Evrimsel (<i>Evolutionary</i>) Duygu Kuramı	Duygular evrimsel bir sürecin parçasıdır.
Duyuşsal (<i>Sensation</i>) veya Fizyolojik (<i>Physiological</i>) Duygu Kuramı	Duygular basit hislerdir ve bedende oluşan bir belirtinin veya değişimin sonucunda duygular meydana gelir.
Bilişsel (<i>Cognitive</i>) Duygu Kuramı	Duygular biliştir, zihinsel süreçler ile bağlantılıdır.

3.1. Evrimsel (*Evolutionary*) Duygu Kuramı

Evrimsel duygu kuramının en önemli temsilcisi Charles Darwin’dir.⁹ Duygu araştırmalarına yönelik önemli çalışmalar ortaya koyan Darwin’e göre, duygular evrimsel bir sürecin ürünüdür. *İnsanda ve Hayvanlarda Duyguların İfade Edilmesi* (2021) adlı eserinde duygu ifadelerini temele alarak insan ve hayvanda meydana gelen ifadelerin birbirine benzediğini ve bu ifadelerin içgüdüsel olduğunu savunur.

Darwin duygu esnasında istemsiz bir şekilde kullanılan ifade ve mimikleri analiz etmek amacıyla üç ilke ortaya atar. Bunlardan ilki ‘yararlı olan ilişkili Alışkanlıklar ilkesi’ yani bir nevi doğal alışkanlıklar ilkesidir. Kişi belirli arzu ve duyguyu doğrudan ya da dolaylı

⁹ Darwin, bazı çağdaş duygu kuramcıları tarafından evrimsel duygu kuramının önemli bir temsilcisi olarak görülse de Solomon’a göre, Darwin’in duygu üzerine yaptığı çalışmalar bir duygu kuramı değildir ve duyguyu yansıtmaz. Tam tersine onun duygusal davranış açıklaması yalnızca duyguları ifade eder. Solomon, duygu ile duygusal davranışın sebep olduğu şeyin birbirlerinden tamamen farklı olduğunu belirterek Darwin’in duygular üzerinde detaylı bir analiz yapmadığını iddia eder (Calhoun ve Solomon, 1984: 13).

yoldan tatmin etmek adına birtakım eylemler gerçekleştirir. Belirli bir süre sonra aynı arzu ya da duygu yeniden yaşandığında yapılan eylem ya da davranışların alışkanlık haline gelerek tekrar etmesi durumudur (Darwin, 2021: 38). Bir diğeri ise ‘karşıtlık ilkesidir’. Zihin durumları ilk ilkede olduğu gibi alışkanlığa dayanan eylemleri ortaya çıkarır. Fakat karşıt bir zihin durumu yaşandığında tam tersi eylemlerde meydana gelebilir. Bu eylemler hiçbir işe yaramasa da alışkanlık sebebiyle bilinçsizce gerçekleşir. Darwin’e göre, karşıtlık ilkesindeki birçok ifade kalıtsaldır (Darwin, 2021: 38). Son ilke ise ‘baştan itibaren iradeden ve kısmen de Alışkanlıktan bağımsız olarak, Sinir Sisteminin bileşiminden ileri gelen eylemler ilkesidir’. Darwin’e göre, bu ilke sinir sistemi sonucu oluşan davranışları kapsar. Sinir hücrelerinin hem birbirlerini hem de vücuttaki organları etkilemesi eylemlerin de gidişatını belirler. Fakat Darwin yine de alışkanlığa dayanan eylemlerin her zaman var olduğunu ve yapılan davranışları etkilediğini belirtir (Darwin, 2021: 38-39).

Darwin yüz ve bedende gerçekleşen ifadelerin duyguları analiz etmede önemli bir rol oynadığını savunur. Çünkü ona göre, yüz ifadeleri ve bedensel değişimler sayesinde kişinin duygusunu hangi ölçüde yaşadığını anlayabiliriz (Darwin, 2021: 24). Örneğin, öfke duygusunda, alın ve boyun damarlarının genişlemesiyle birlikte yüz kızarır veya morarır. Dişler sıkılır, çene kenetlenir ve solunum hızlanır. Bazen kanın baş kısmında toplanmasıyla birlikte toplardamarlar genişler böylece gözler kanlanır. Aşırı öfke kalp hastalıklarını tetikleyebilir (Darwin, 2021: 230-232). Korku duygusuna kapılan bir kişinin ise kalp atışları ve solunumu hızlanır, yüzü solgunlaşır, vücudu soğuk olmasına rağmen terlemeye başlar, bütün vücut kasları titrer (Darwin, 2021: 280-283). Fakat Darwin duyguları, yüz ve beden hareketleri ile belirlemenin çok da kolay olmadığını dile getirir. Çünkü ifadeler bazen bizleri yanıltabilir. İnsanların hayal güçleri bazen karşısındaki insanın yüz ve beden ifadelerini farklı yorumlamasına neden olabilir. Bu yanlış anlaşılmanın olmaması için Darwin, bebeklerin yüz ifadelerini gözlemlenmenin bizi daha net sonuçlara ulaştıracağını çünkü onların duygularını daha doğru ifade ettiklerini belirtir (Darwin, 2021: 29).

Darwin’e göre, insan ve hayvanlarda gerçekleşen duygu ifadeleri ya doğuştandır ya da kalıtsaldır yani ifadeler sonradan öğrenilmemiştir.

Açlık veya ağrı nedeniyle yüksek sesle çığlık atan bebeklerde dolaşım etkilenir ve gözler kanlanmaya başlar: Bunun sonucunda göz çevresindeki kaslar gözleri korumak üzere kuvvetle kasılır: Bu hareket nesiller sonra kökleşmiş ve kalıtsal hale gelmiştir: Ama çığlık atma alışkanlığı,

geçen yılların ve gelişen kültürün etkisiyle kısmen bastırıldığında, ne zaman hafif bir rahatsızlık hissedilse göz çevresindeki kaslar yine de kasılma eğilimi gösterir (Darwin, 2021: 338).

Bu tip yüz ifadeleri kontrol dışı etkiyle meydana gelir yani öğrenme ya da taklitle ilişkisi oldukça azdır. Doğuştan görme engelli kişilerin utandıklarında yüzlerinin kızarmasına, bebeklerin doğduktan hemen sonra çığlık atmasına çoğu kez şahit olmuşuzdur. Veyahut yavru köpeklerin mutluyken tıpkı bir yaşlı köpek gibi kuyruklarını salladığını, bir yavru kedinin korku içindeyken tüylerini dikleştirip sırtını kamburlaştırdığını ya da farklı ırktaki insanların yaş, cinsiyet fark etmeksizin aynı duygulara aynı ifadelerle tepkiler verdiklerini gözlemleyebiliriz. Bu ve bunun gibi pek çok örnek neticesinde Darwin, ifadelerimizden bazılarının kalıtsal olduğu üzerinde bir hayli durur. Ancak yine de doğuştan olan bazı ifadelerin kişisel deneyim de gerektirdiğini belirtir (Darwin, 2021: 339-340).

Darwin duyguların insan yaşamı ve mutluluğu için önemli olduğunu savunur. Çünkü duygu esnasında kullanılan yüz ve beden hareketleri insanların birbirleriyle olan iletişimini oldukça güçlendirir. Yüz ve bedendeki hareketler ilk etapta anne ve çocuk arasındaki iletişimle başlar. Bir anne çocuğunun davranışlarını onaylar biçimde gülümserse çocukta cesaretlenir ancak anne çocuğunun hareketini onaylamadığını göstermek için kaşlarını çatarsa çocuğun davranışlarını engelleyebilir. Böylece insanlar günlük yaşantılarında da iletişim kurduğu insanların duygudaşlığını ya da sempatilerini sezinleyerek kendi acılarını azaltıp hazlarını arttırmırlar. Bu sayede de karşılıklı duygular güçlenir (Darwin, 2021: 351).

3.2. Duyuşsal (*Sensation*) veya Fizyolojik (*Physiological*) Duygu Kuramı

Bu kuramın en önemli temsilcisi William James'tir. "Duygu Nedir?" (1884) adlı makalesinde James, duyguları basit hislere veya duyuşlara indirgeyerek duyguları deneyimlenen duyuş ve hislerin bedende yarattığı fizyolojik değişimler veya rahatsızlıklarla ilişkilendirir. Duyuşsal duygu kuramına göre, duygular "...içimizde hissettiğimiz ve bu his sonucunda eylemde ifade bulan şeylerdir" (Yazıcı, 2006: 146-147). Duyguların basit hislere veya duyuşlara indirgenmesi çağdaş duygu literatüründe oldukça eleştirilen konulardan biri olmuştur. Çünkü duyguların yalnızca hisler olarak ele alınması sadece duyguların yönelimselliğini değil aynı zamanda "duyguların inançlar ve yargılarla olan ilişkisini ihmal etmektedir" (Yazıcı, 2006: 147).

James, duyguları deneyimlenen duyuş ve hislerin bedende yarattığı fizyolojik değişimler olduğunu iddia ettiği için onun kuramı, fizyolojik duyu kuramı olarak da adlandırılır. Aynı dönemde psikolog Carl Lange, duygular üzerine yaptığı araştırmada benzer sonuçlara vardığı için fizyolojik kuram psikolojide James- Lange kuramı olarak da bilinir (Plotnik, 2009: 360).

James duyguların bedende ortaya çıkan fizyolojik değişimlerle ilişkili olduğunu temellendirmek için önce sağduyu duyu görüşünü eleştirir. Sağduyu duyu görüşüne göre “...bazı olayların zihinsel algısının duyu adı verilen zihinsel duygulanımı harekete geçirdiğı ve bu son zihin durumunun bedensel ifadeye yol açtığıdır” (James, 1884: 189). Yani duyu, bir zihin durumu olması bakımından bedende yaşanan rahatsızlık veya değişimlerin meydana gelmesine olanak sağlamaktadır. O halde sağduyu duyu görüşüne göre, bir olay karşısında ilk etapta bir duyu ortaya çıkar daha sonra bedende bir değişim ya da belirti meydana gelir. Örneğın, tehlikeli bir durumla karşılaştıımızda korkarız ve kaçarız. Bir kayıp yaşadığımızda üzölürüz ve ağlarız. Dolayısıyla meydana gelen korku, üzölüntü gibi duygular, bizde kaçma veya ağlama gibi eylemlere yol açmaktadır (James, 1884: 190). Fakat sağduyu duyu görüşüne göre, bir duyu yaşandıktan sonra ortada illa bir bedensel rahatsızlık veya değişimin olmasına gerek yoktur. Tehlikeli bir durum ile karşılaşıp korktuğumuzda kaçmayabiliriz veya üzölüdüğümüzde ağlamayabiliriz. Az önce bahsettiğimiz duyguların fizyolojik belirtileri meydana getirmesi kuralı her zaman geçerli değildir. Yani sağduyu duyu görüşüne göre, fizyolojik belirtiler ya da eylemler olmadan bir duyu yaşanabilir.

James sağduyu duyu görüşünün ifadelerini yanlış bularak ilk etapta bedende bir değişim, rahatsızlık veya bir belirti meydana geldiğini daha sonrasında beynin bu farklılıkları yaşanan bir duyu olarak ortaya koyduğunu iddia eder. Dolayısıyla James, sağduyu duyu görüşünün aksine kaçtıımız için korktuğümüzü, ağladıımız için üzölüdüğümüzü ya da vurduğumuz için kızgın olduğümüzü belirtir (James, 1884, 190). Yani ortada bir duyu var ise bunun sebebi bedende oluşan etkilere dir. James’in duyguların oluşumunda bahsettiğı sıralamayı şu şekilde gösterebiliriz:

Uyaran olgunun algısı→ Bedensel/fizyolojik değişim = DUYUŞ (Uyaran olgunun öznel algısı)

Bir ayıyı tehlikeli bir şey olarak görme→ Belli bedensel/fizyolojik değişimler (titreme, terleme vb.) = KORKU

Şekil 3.1: James'in duyu kuramında duyguların oluşum sıralaması (Yazıcı, 2006: 154).

James bu noktada zihinsel süreçleri görmezden gelir. Bu sebeple ona göre duyguların meydana gelmesi zihinsel süreçlerle değil tamamen bedende gerçekleşen fizyolojik etkiler ile ilgilidir.

Az önce değindiğimiz sağduyu duyu görüşünün 'fizyolojik belirtiler olmadan da bir duyu meydana gelebilir' hipotezine karşı çıkan James, fizyolojik belirtileri zihnimizden soyutladığımız taktirde ortada bir duygunun olamayacağını savunur. Tüylerin diken diken olması, vücudun titremesi, solunum bozuklukları, kalp atışlarının hızlanması gibi semptomlar ortadan kalktığı an korku olarak tabir ettiğimiz duyu da ortadan kalkar. Keza aynı şekilde dişlerin sıkılması, kasların gerilmesi, yüzün kızarması gibi belirtiler ortadan kalktığında da öfke duygusu olarak adlandırdığımız duygudan da geriye bir şey kalmaz. Aynı zamanda James, fizyolojik belirtilerin görmezden gelindiği taktirde duyguların yanlış yorumlanabileceğini belirtir (James, 1884: 193-194).

James, duygunun fizyolojik kısmını ele alarak duyu felsefesine önemli katkılarda bulunmuştur. Özellikle çağdaş duyu kuramlarının ortaya çıkmasında desteği büyüktür. Fakat duygunun zihinsel, bilişsel ya da inanç gibi birçok kısmını görmezden gelmesi sebebiyle de diğer pek çok kuramcı tarafından eleştiri oklarını üzerine çekmiştir. "James'in duyu kuramındaki sorun ne onun duygularda bilişin veya inançların rolünü göz ardı etmesi ne de duygularda bilişin veya inançların rolünü basitleştirmesidir" (Yazıcı, 2006: 154). James'in kuramındaki asıl problem yaşanan duyguları birbirlerinden ayırmamızın zor olmasıdır. Yani bir fizyolojik belirti birkaç duyguya ithaf edebilir. Kalbimin hızlı bir şekilde atması sadece korkmamın değil heyecanlanmamın da sebebi olabilir. Bu sebeple bedende yaşanan bir fizyolojik belirti birbirinden farklı birçok duyguyu beraberinde getirebilir (Yazıcı, 2006: 155). Walter Cannon, bu noktada James'in duyu hakkındaki açıklamasının yetersiz olduğunu belirterek farklı türdeki duyguların (korku ve öfke gibi) çoğu bedensel

değişimlerinin birbirlerinden ayırt edilemez nitelikte olduğunu savunur. Dolayısıyla Cannon, James'in kuramını temele alarak duyguları birbirinden ayırmamızın mümkün olmadığını dile getirir (de Sousa, 2018).

James'in kuramını eleştirenlerden biri de Doğan Cüceloğlu'dur. Ona göre, James'in kuramı üç farklı çelişki içermektedir:

- a) Eğer duygular James'in varsaydığı üzere fizyolojik değişimlerden sonra meydana geliyorsa o halde her duygunun kendisine ait fizyolojik belirtisi olması gerekmektedir. Ancak bazı duygular salt fizyolojik değişimler temelinde birbirinden ayrılamaz. Örneğin, korku duygusunda ve öfke duygusunda kalp atışı hızlanır. İki duygunun neden farklı olduğu bu değişim temelinde açıklanamaz. James çalışmasında bu probleme değinmediği için onun kuramında duyguları birbirlerinden ayırt etmek muğlak bir konu olarak kalmıştır.
- b) Duygular genellikle aynı fizyolojik belirtileri bünyelerinde barındıkları için kişi, bedeninde oluşan fizyolojik değişimleri inceleyerek hangi duyguyu deneyimlediğini bilemeyebilir. Çünkü kişi farklı zaman dilimlerinde aynı duyguları yaşarken farklı fizyolojik tepkiler gösterebilir. Geçen hafta öfkelenen birisini kaşlarını çatarken aynı kişi bugün öfkelendiğinde hiç kaşlarını çatmadan sirden ağlayabilir ya da bu sefer dişlerini sıkabilir.
- c) İki farklı kişi aynı duyguya farklı fizyolojik tepkiler verebilirler. Bir kişi utandığında titrerken bir diğer kişi utandığında titremeyip sadece yüzü kızarabilir (Cüceloğlu, 2006: 266-267).

Cüceloğlu, James'in kuramını hatalı ve eksik bularak duyguların sebebinin fizyolojik belirtiler olamayacağını iddia eder.

3.3. Bilişsel (*Cognitive*) Duygu Kuramı

Bilişsel duygu kuramının en önemli özelliği duyguları, duygu durumunu yaşayan failin duyguyla ilgili nesne, konu veya durumun bilinçli 'zihin durumları' olarak tanımlamasıdır.

(Deigh, 1994: 828). Diğer bir deyişle “bilişsel duygu kuramı duyguların inançlar, yargılar, yönelimsel durumlar veya tüm bunların bileşimi olduğunu savunur” (Yazıcı, 2011: 176). Bilişselci kuramın açılımını korku duygusu üzerinden örneklendirelim. Bilişselci duygu kuramına göre, her duygu gibi korku duygusunun da bir nesnesi vardır. Korku yönelimseldir yani bir şeyin korkusudur, bir şey hakkındadır ya da bir şeye yöneliktir. Dolayısıyla kişi aniden bir yılanla karşılaştığında (yönelimsel nesne) ‘yılan tehlikelidir’ inancına ya da yargısına sahip olur. Bilişselci kurama göre, yönelimsel nesnenin zarar vereceğine, tehlikeli olduğuna dair inanç veya yargı olmazsa korku duygusu ortaya çıkmaz. O halde bir duygunun meydana gelmesi duygunun nesnesine duyulan inanç veya yargı ile mümkündür (Deigh, 1994: 834).

Duyguların yargılar ve inançlara indirgenmesi fikri yeni değildir. Aristoteles ve Stoacı felsefecilerin duygu açıklamalarında duyguların bilişsel olduğunu iddia ettiklerini daha önceki bölümde açıkladık. Özellikle Stoacı felsefecilere göre, duygular iyi ve kötü hakkında yargılarımızdır. 1960’lı yıllarda yapılan deneysel psikoloji çalışmalarında da duygunun insan bedenindeki fizyolojik süreçlerden ziyade insanın içinde bulunduğu zihinsel süreçlerle ilgili olduğu tartışılmıştır. Bu dönemde Schachter ve Singer’ın çalışmaları, duyguyu oluşturan süreçlerin zihinsel ya da bilişsel süreçler tarafından belirlendiğini ortaya koymuştur.

Bilişsel duygu kuramının çağdaş duygu felsefesinde en önemli temsilci Robert C. Solomon’dur. İlk basımını 1976 yılında yaptığı *The Passions* adlı eserinde bu görüşü temellendirmiştir. Solomon, James’in duyguların bedensel veya fizyolojik duyumlara dayandığı fikrini reddederek duyguların yargılar olduğunu iddia eder. Solomon duygu üzerine yaptığı çalışmalarında aklın karşısında duyguları aşağıya çeken teorileri eleştirerek duyguları ait oldukları yere geri çıkartmak adına çabalamıştır. Solomon’un bu çabası onun bilişselci duygu kuramının temellerini atması adına önemli bir girişimdir. Bilişselci duygu kuramını geleneksel duygu anlayışlarını analiz ederek temellendiren Solomon, ilk dönem eserlerinin¹⁰ neredeyse hepsinde bilişsel duygu kuramının detaylı açıklamalarını vererek

¹⁰ Solomon’un ilk dönem eserleri olarak adlandırdığımız eserler, onun duygu felsefesi alanında ki ilk düşüncelerini kapsayan ve ilk yayımladığı eserlerdir. Solomon bu eserlerde duyguların etik alanından ziyade daha çok bilişsel yönleriyle ilgilenir. Bu eserler başlıca şunlardır: *Emotions and Choice* (1973), *On Physiology and Feelings* (1976), *The Logic of Emotion* (1977), *The Rationality of the Emotions* (1977), *The Passions: The Myth and Nature of Human Emotion* (1983), *Getting Angry: The Jamesian Theory of Emotion in Anthropology* (1984), *On Emotions as Judgments* (1988). *The Passions: Emotions and the Meaning of Life* (1993).

temellerini atmıştır. Onun bilişselci duygu kuramının ana hatlarını oluşturan dört unsur vardır:

- a) Duygular yargılardır.
- b) Duygular inanç ile iç içedir.
- c) Duygular yönelimseldir.
- d) Duygular rasyonel yapılardır.

Bu noktadan itibaren bilişsel duygu kuramının bu dört temel unsuru, Solomon'un duygu kuramı çerçevesinde incelenecektir.

3.3.1. Yargı Olarak Duygu

Solomon'a göre, duygunun bilişsel yönünün çözümlenmesinde yargı kavramı büyük önem taşır. Solomon'a göre, duygu bir yargıdır hatta yargılar sistemidir (Solomon, 2001b: 156). Duygu, kişinin dünyadaki yeri, durumu, kendisi ve diğer insanlar hakkında verdiği değer yargılarıdır. Bu sebeple duygular normatif yargılardır. Örneğin, utanç duygusu, kişinin uygunsuz bir durumda olduğu yargısıdır. Üzüntü ve keder duyguları yaşanan bir kayıp hakkındaki yargılardır (Solomon, 1993: 126). Solomon'a göre, bir duygu sadece tek bir yargıdan oluşmayabilir aynı zamanda birden fazla yargıyı içerir. Bu bağlamda öfke duygusu salt kendisine karşı yapılan haksızlıkla ilgili bir yargı değildir, öfke duygusu aynı zamanda öfkelenen kişinin karşı tarafla olan ilişkisini, yaşanan olayın büyüklüğünü veya haksızlığın, telafinin karşılanıp karşılanmayacağı hakkında birbirine zincirlenmiş yargılar ağından oluşur (Solomon, 1988: 186).

Solomon'a göre, duygusal yargılar kişinin öz saygısı ile yakından ilişkilidir. Önemli olan nokta yargının önermesel içeriğinin kişi ile ilgisi değil, öz saygının bu tip bir yargıyla ilişki içinde olmasıdır (Solomon, 1977: 47). Duygu yargılarının temel nesnesi öznenin kişisel öz saygı duygusudur. Çünkü duygu öznedir ve kişinin dünyadaki yeriyle ilişkilidir. Solomon'a göre "bir duygu, sevgi ya da nefret, öfke ya da acıma gibi başka bir kişi "hakkında" olduğu ölçüde, özneler arası bir kimliğin, şu ya da bu türden bir ilişkinin, belki de rekabet ya da karşılaştırmanın, kişinin kendi özsaygısını yükseltmeye çalıştığı bir ilişkinin oluşumudur." (Solomon, 1993: 129). Karşılıklı yaşanan sevgi duygusu, öz saygıyı ortak bir şekilde arttırmak iken acıma duygusu bir başkasıyla kıyaslama yaparak öz saygıyı arttırabilir.

Solomon'a göre, duygular, şu an ki zamana ait durumla ilgili yargılar olmasının yanı sıra aynı zamanda geçmiş ve gelecekle ilgili yargılardır. Kişi, geçmiş zamanda yaşadığı olayları şimdiki durumlarla ilgili yargılara bağlar. Ayrıca kişi, öfke duygusuyla birlikte intikam almak, sevgi duygusuyla birini önemsemek, acıma duygusuyla birilerine yardım etmek gibi eylemlerle geleceğe dair yargılarda bulunabilir (Solomon, 1993: 129).

Yargılar, algılara özgüdür ve kişinin içinde bulunduğu bir duruma uygulanabilmektedir. Örneğin aşk yargıları çoğunlukla sevgi ile ilgili algılarla ilişkilidir. Ancak ortada herhangi bir algı nesnesi olmadığı durumlarda da kişi yargıda bulunabilmektedir. Bu sebeple Solomon yargıları, hayvan ve bebek duyguları da dahil olmak üzere tüm yetişkin insan duygularına (kıskançlık, kızgınlık, ahlaki öfke vb.) uygulayabileceğimizi belirtir (Solomon, 2001b: 156).

Solomon, bir yargı olması bakımından duygunun ve duygular hakkındaki reflektif yargıların (yargılar hakkındaki yargılar) arasında önemli bir fark olduğunu belirtir. "Öfkeli olmam benim bir yargıda bulunmamdır; öfkeli olduğumu fark etmem ise öfkemle ilgili reflektif bir yargıdır" (Solomon, 1993: 130). Reflektif yargılar ise nesnelidir. Ancak her yargı reflektif ya da yönelimsel değildir. Bir insan gün içinde birden çok yargıda bulunur (saate bakmak, bilgisayarını açmak, kumandanın tuşlarına basmak vb.). Duygu yargıları ise bunlardan farklı olarak hakkında düşünülmemiş, dile getirilmemiş olan estetik, ahlaki, algısal yargıları içerir. Solomon'a göre, duyguyu oluşturan yargılar arzular ile bağlantılıdır. Ancak bu durum duyguların, arzular sayesinde oluşan yargılardan meydana geldiğini belirtmemektedir (Solomon, 1988: 189). Örneğin, "Joe ile birlikte olma arzusu, kişinin Joe'ya duyduğu aşkın nedeni değildir... daha ziyade duygunun özünün bir parçasıdır, "aşk" dediğimiz tuhaf senaryonun sadece arkasında değil, onu tanımlayan nedendir" (Solomon, 1988: 189). Arzular ve yargılar duyguların parçalanmış ya da ayrı öğeleri değildir. Birçok yargı, içerisinde arzuları barındırır. Bu sebeple duyguları oluşturan yargılar mantıksal çerçevede arzulara sahiptir ve arzular tarafından belirlenmelidir. Ancak Solomon'a göre, duygu yargıları arzularla yarı-kavramsal bir bağlantıya sahiptir. Yani arzu, bir duygu değildir. Sadece duyguları harekete geçirmek adına rol oynar (Solomon, 1988: 189-190).

3.3.2. İnanç Olarak Duygu

Bilişsel unsurlardan biri olan inanç kavramı da duygu ile yakından ilişkilidir. İnanç genellikle duygunun bilişsel ön koşulu sayılır. Solomon, duyguları yargılarla açıklarken aynı zamanda duyguları ve duyguların nesnesini önermesel şekilde ifade edilen doğru ya da yanlış inançlarla açıklar. Onun bu açıklaması aynı zamanda duyguların nasıl kontrol edilebileceğine yönelik de bir açıklamadır. Solomon'un kendi örneği üzerinden öfke duygusu ile inanç arasındaki ilişkiyi örneklendirelim: Joe, Harry'ye öfkeli çünkü Harry'nin "arabasını çaldığına" inanıyordu. Yani Joe epistemik bir inanca sahiptir (Harry arabamı çaldı) (Calhoun ve Solomon, 1984: 37-38). Bu epistemik inanç onun öfkesinin yöneldiği nesnedir. Diğer bir deyişle bu epistemik inanç öfkenin "hakkında" olduğu nesneyi verir. Duygu kontrolü veya duygu yönetimi bu epistemik inancın doğruluğu veya yanlışlığıyla ilgilidir. Solomon'un duygu kontrolünden veya yönetiminden kastı, duyguların değiştirilip dönüştürülebileceği iddiasıdır. Duygu yönetimi aynı zamanda duygular konusunda insanın eğitilebileceğini de örtük olarak kapsar. Duygu yönetiminin temel taşı insanın yaşadığı duyguya neden olan epistemik inançların doğruluğuna veya yanlışlığına vakıf olmasıdır. Duyguların yargılar ve inançlar olduğunu söylerken Solomon, bunların doğruluk değeri alabilen yargılar oldukları kadar yanlışlık değeri alabilen yargılar olduğunu kabul eder. Solomon'a göre, yargılarımızın yanlış epistemik inançlardan kaynaklandığını kavradığımızda ilgili duygumuzu da değiştirebiliriz (Calhoun ve Solomon, 1984: 37). Fakat duygunun bilgisini kavradığımızda duygularımızda bir değişme de olmayabilir (Calhoun ve Solomon, 1984: 38). Örneğin öfkem ya da utancım aynı şekilde kalabilir. Duygunun temel bileşeni olan inançlar değiştiğinde duyguda bir değişim olmasa bile Solomon'a göre, bilgi, duygular üzerindeki en önemli etkidir.

Elbette duygularımızı değiştirmek ve yönetmek yukarıdaki paragrafta anlattığımız gibi her duygu esnasında yapılabilecek bir şey değildir. Çünkü duyguların dayanak noktası olan inançlar her zaman bu denli belirgin değildir. Duygu karmaşık bir yapıdır (dolayısıyla duyguyu oluşturan inançta karmaşıktır). İnsan bu noktada doğru olan şeye değil de inanmak istediği şeye inandığı takdirde ne duygunun doğasını anlayabilir ne de inançları değiştirebilir. Başka bir ifadeyle bazen duygunun nesnesi olarak düşünülen şey aslında duygunun gerçek nesnesi olmayabilir, insanda bu durumu kabullenmek istemeyebilir. Ya da kişi gerçekten duyguyu ve inancı tanımayabilir (Calhoun ve Solomon, 1984: 38). Örneğin kin çoğu zaman öfke veya nefret olarak algılanabilir. Solomon'a göre, bu noktada duygular bilinçdışıdır

(Calhoun ve Solomon, 1984: 38). Ayrıca “...duygularımızı yönetmek bir kontrol meselesi değil, kelimenin tam anlamıyla akıl ve sağduyu meselesi”dir (Solomon, 2016: 261). Bu sebeple duygularımızı değiştirmek, eğitmek ya da yönetmek zordur. Peki, duygularımızı nasıl değiştirebiliriz? Solomon’a göre, önce kendimizi bilmeliyiz. “[K]endimiz hakkında ne kadar çok şey bilirsek, duygularımızı o kadar fazla kontrol edebiliriz” (Calhoun ve Solomon, 1984: 39). Yani kendimiz hakkında bilgilendiğimizde aslında bize ait olan duygularımız hakkında da bilgilenebiliriz. Dolayısıyla Solomon’a göre, duyguların özünü kavrayıp onları idrak etmeye başladığımız taktirde duygularımızı değiştirmemiz veya yönetmemiz daha da olanaklı hale gelmektedir.

3.3.3. Duyguların Yönelimselliği

Solomon’a göre, duygular yönelimseldir.¹¹ Örneğin, öfkeli bir kişi bir şeye öfkeli değildir. Korkan biri bir şeyden (nesne bilinmese bile) korkar. Yani duygu bir yöne sahiptir, bir şey ‘hakkındadır’ ve hakkında olduğu şey duygunun nesnesi daha doğrusu, yönelimsel nesnesidir. Bütün duygular kendilerine ait nesnelere sahiplerdir. Bir duyguyu meydana getiren şey de duygunun kendi nesnesidir (Solomon, 1993: 111-112). Solomon’a göre, bir duygu, nesnesinden ayrı tutulamaz. Nesne olmazsa ya da kişi nesneyi terk ederse ortada duygu denen bir şey de kalmaz (Solomon, 1993: 117).

Yönelimsel nesnenin özelliği, bu nesnenin var olmadığı (“nesne” bir kişi ya da bir şey ise) ya da nesnenin doğru olmadığı (“nesne” bir tür önerme ya da iddia ise) ya da durumun olmadığı ya da gerçekleşmediği (“nesne” bir “olgu” ya da olay ya da durum ise) durumlar düşünüldüğünde ortaya çıkar (Solomon, 1993: 113).

Kişi, bazen gerçekte var olmayan bir yaratıktan korkabilir. Ancak bu noktada korkunun nesnesi o yaratık değildir. Çünkü korku, olamayan bir yaratık ve kişi arasında bir ilişki olarak belirlenemez. Ayrıca duygunun yönelimsel nesnesine dair bilgimiz her zaman doğru olmayabilir. Öfkelendiğimiz, üzüldüğümüz ya da sevdiğimiz şeyi yanlış tanımlayabiliriz.

¹¹ Solomon bu noktada depresyon, coşku, melankoli gibi ruh hallerinin (*moods*) belirli yönelimsel nesnelere sahip olmadığını belirtir. Duygular ve ruh halleri arasındaki temel fark da ‘hakkında’ oldukları şey ile alakalıdır. Duygular daha çok tikeller hakkındayken ruh halleri bir şey hakkında değildir (veya bütün olarak dünya hakkındadır) (Solomon, 1993: 112). Daha açık bir ifadeyle duygu ve nesne arasında zorunlu bir bağlantı olmasına karşın ruh halinde böyle bir zorunluluk yoktur. Bir ruh hali duygulardan farklı olarak herhangi bir nesneyle ilişkisi olmadan da kavrayışını dünyaya bağlanmak için geliştirebilmektedir. Bu yüzden Solomon *The Passions* adlı eserinde ruh hallerini duyguların genelleştirilmiş halleri olarak tanımlamaktadır (Solomon, 1983: 133).

Kişi, öfkесinin nesnesini arkadaşının ona vurması olarak tanımlayabilir ancak gerçekte kitabını yırttığı için arkadaşına öfkелidir (Solomon, 1973: 26). Bazen tanımlanan nesne ya da durum hiç gerçеkleşmemiş olabilir. Arabamı çaldığı için John'a öfkeli olabilirim (aslında çalmamıştır). Dolayısıyla öfkem, ben ve John'un arabamı çalmasıyla alakalı değildir. Öfkeli olduğum şey arabamın çalınmasına ait inancım da değildir. Benim öfkелendiğim şey John'un arabamı çalmasıdır. Yani öfkemin nesnesi bir suçtur (Solomon, 1993: 113).

Duyguların yönelimsel nesneleri çoğu zaman 'gerçекlikte' (*reality*) bir yere sahiptirler. Ancak bir duygunun nesnesi gerçекlikte basit bir nesne değildir. Kişinin kaygı ve değerleri aracılığıyla deneyimlenen, yorumlanan dünyanın nesnelерidir (Solomon, 1993: 116). "Yönelimsel bir nesne, "gerçек" dünyadaki statüsü veya temeli ne olursa olsun, öznel olarak deneyimlenen bir nesneden başka bir şey değildir. Sanrı ve fantezi durumlarında bile, yönelimsel nesne "dünyada", yani bizim dünyamızda olarak deneyimlenir" (Solomon, 1993: 116-117). Bu sebeple duygunun nesnesi bizim için kişisel öneme sahip nesnelерdir. Ve insan sadece öznel bir bakış açısıyla birlikte bu nesneleri idrak edebilir.

Bir duygunun nesnesi ve nedeni arasında birtakım farklar vardır. Solomon'a göre, duygunun nedeni deneyimdir ancak geçmişte yaşanan bir deneyimdir. Duygunun nesnesi ise deneyimin nesnesidir ve (geçmiş bir deneyim olsa bile) şu an yaşanan deneyimde de yer almalıdır. Bu sebeple duygunun nesnesi, nedeni ile özdeş değildir (Solomon, 1993: 122). Bazı durumlarda duygunun nesnesi aynı zamanda duygunun nedeni olarak tanımlanabilmektedir. Örneğin, arabamı çaldığı için John'a öfkeli olduğumu düşünelim. Öfkeli olmamın nedeni John'un arabamı çalmasıdır. Bu aynı zamanda öfkemin nesnesi gibi de görünmektedir. Eğer John arabamı çalmadıysa nesne yine de John'u arabamı çalması olarak kalır. Neden ise John'un arabamı çaldığına dair inancım olur. Bu bağlamda bir duygunun nesnesi ve nedeni birbirlerinden farklıdır. Solomon'a göre, duygunun yönelimsel nesnesi daima öznelken duygunun nedeni nesneldir. Duygunun nedeninden bahsedebilmemiz için ortada bir durumun ya da olayın olması gerekir (x'in y'ye neden olduğunu söyleyebilmemiz için x olayının gerçекleşmesi gerekir) (Solomon, 1993: 123). Bir duygunun nedeninin nesnel olması aynı zamanda onun yasa benzeri genellemelere tabi olduğunu gösterir. Çünkü nedenin nesnel olması herkesin onu ispatlayabilmesi anlamına gelmektedir. Örneğin, "öfkemin nedeni olarak amfetamin almış olmam gösterilebilir çünkü amfetaminlerin insanı sinirli yaptığı ve bu nedenle en ufak bir rahatsızlıkta ya da görünürde bir suçta öfkelenmesine neden olduğu yönünde pek çok vakada doğrulanmış yasa benzeri bir genelleme vardır"

(Solomon, 1993: 123-124). Duygunun nesnesi ise böyle bir genellemeye tabi değildir. Nesne, öznel olmasından dolayı ona sahip olan kişiye ve kişinin durumu algılama, yorumlama biçimiyle ilişkilidir. O halde John arabamı çaldığı için öfkeliysem öfkemin nedeni sadece genel olarak hırsızlıkların bu tip öfkelere yol açtığı kanıtlandığı sürece John'un arabamı çalması olabilir (Solomon, 1993: 124).

Solomon'a göre, duygu tanımlamalarında birinci şahıs ve ikinci şahıs arasında birtakım farklılıklar vardır. Yani bir duyguyu kendime tanımlamam ve başkalarına tanımlamam apaçık farklıdır. Kendi öfkemi ve neye öfkelendiğimi, karşımdaki kişinin öfkesinden ve neye öfkelendiğinden daha farklı bilirim. "Benim için "John'un arabasını çaldığını düşündüğü için kızgın, ama çalmadı" diyebilirsiniz. Benim için, "aslında olumlu olan eleştiri için kızgın, ama sadece uykusuzluğu ve çok fazla kahve içmiş olması nedeniyle" diyebilirsiniz" (Solomon, 1973: 28). Ancak bir insan bunları kendisi için söyleyemez. 'Arabamı çaldığı için John'a kızgınım ama çalmadı' demek mantıksızdır. Solomon bu durum hakkında şöyle der:

"x'e kızgınım ama x'e değil" ifadesi, "P, ama P'ye inanmıyorum" ile aynı sorunları ortaya çıkarır. Hiçbir duygu açıklaması bu tür paradoksları açıklayamaz. Ancak, eğer duygular yönelimsel ise, duygular kavramsal ilişkilere, salt olayların, hislerin ya da olguların yapmadığı bir şekilde katılmalıdır (Solomon, 1973: 29).

Bu yüzden bir duyguya sahip olduğum taktirde başkalarında bulunan ama bende bulunmayan birtakım inançlar vardır. Bu inanç kümesi ise duygunun nedeni ile bağlantılıdır. Nesne ve neden arasındaki fark, birinci şahıs durumunda belirli kırılmalar yaşayabilmektedir. John arabamı çaldığı için öfkeliyim. Diğer insanlar bu öfkemi farklı sebeplerle ilişkilendirebilirler (ilaç kullanmam, az uyku uyumam vb.) (Solomon, 1973: 29). Solomon'a göre "öfkeli olmama neden olan şeyin öfkeli olduğum şey olduğuna inandığım sürece öfkeli olabilirim" (Solomon, 1973: 29). Dolayısıyla diğer insanlar gibi öfkemin nedenini başka bir neden ile ilişkilendirirsem ortada öfke adına herhangi bir duygu kalmaz.

3.3.4. Rasyonel- İrrasyonel Duygu Tartışmaları

Duyguların irrasyonel, saçma, insanın özel hayatını kötü etkileyen, insanı üzen, utandıran, acı çektiren, insan ilişkilerini mahveden yıkımlar olduğu yönünde (özellikle Platon ve Stoa felsefesinde) pek çok iddia vardır. Elbette duygular karmaşık yapılardır. Ancak öznenin

amacına uygun olarak ilerler. Solomon'a göre, duygulardır yargılardır, yönelimseldir, belirli düzeyde zekâ ve öz saygıyı içerirler. Ayrıca Solomon'a göre, duygular "kısmen "bilişsel" ve "değerlendirici" fenomenler oldukları için, duygular psikolojik anlamda rasyonelliği, yani kavramları kullanma ve kişinin ne yaptığı veya hissettiği için *nedenleri* olması gerektiğini varsayar" (Calhoun ve Solomon, 1984: 31). Bu bağlamda Platon ve Stoacılar'a nazaran Solomon, duyguları mantık ile ilişkilendirir ve duyguların rasyonel olduğunu iddia eder. Her ne kadar duyguların yıkıcı özellikleri üzerinde durulsa da buna zıt olarak duyguların uygun, adil, haklı gerekçelerinin olduğu da kabul edilir. Duygu hakkında yapılan bu tarz iyi ya da kötü eleştiriler, muhakemeler zaten duyguların rasyonel bir sistemin içinde olduğunu ve belirli bir mantık içerdiğini varsayar (Solomon, 1977: 106). Solomon'a göre, duyguların insanları üzdüğü, acı çektirdiği iddiaları yüzünden duyguların amaca yönelik olduğu fikri görmezden gelinmiştir. Solomon duyguların belirli bir amaca yönelik olduğuna dair şöyle bir örnek verir:

Joanie bir partiye gitmek ister: kocası istemez. Joanie sıkılmış ve sinirli davranmaya başlar; kocası televizyon seyreder. Kadın ara sıra iç çekerek okumaya devam eder. Kocası çamaşırhaneden gömlek alıp almadığını sorar: Joanie "hayır" der. Adam öfkeden deliye döner. Gömleklere ihtiyacı vardır (yüzlerce gömleği vardır). *Bunlardan* birine ihtiyacı var (hepsi aynı). Kadın ihmalkârdır (meşguldür). Ondan faydalıyor (onunla kalıyor). Doğal olarak isyan eder ama suçluluk ve öfkeyle karışık bir üzüntü içindedir. Onun mantıksız, imkânsız ve biraz da nevroitik olduğunu düşünür. Karşılaşmaları kısa sürer. Kadın kitap okumaya gider; adam televizyonun karşısına yerleşir. Parti söz konusu değildir (Solomon, 1973: 33).

Solomon'un verdiği bu örneği incelediğimizde ilk etapta adamın öfkesi mantıksız görünmektedir ve adamın bu öfkesinin nedenine pek çok yanıt verilebilir. İş yerinde yaşadığı bir olaya sinirlenmiş ve öfkesini eşinden çıkarmış olabilir. Aralarında uzun süredir devam eden ufak tartışmalar sonucu adamda bir öfke patlaması olmuş olabilir. Bu ve bunun gibi pek çok teori üretebiliriz. Ancak Solomon bu noktada öfkenin hakkında olduğu şeye değil de amacına bakmamız gerektiğini belirtir. Bu bağlamda adam eşine partiyi unutturmak adına öfkelenecek başka bir olay bulmuş (gömlekler) ve eşini manipüle etmek adına öfkelenmiştir. Böylece kendi eylemini devam ettirebilmiş (televizyon izlemek) ve eşinin partiye gitmesine engel olarak öfkesini amacında başarılı olmak adına kullanmıştır (Solomon, 1973: 33).

Peki, denildiği gibi duygular hem rasyonel hem de belirli bir amaca yönelikse neden insana acı çektiren, insan hayatını olumsuz etkileyen yıkımlar olarak ele alınmıyor? Solomon duyguların mantıksız ve irrasyonel gibi görünen yönlerini üç aşamaya ayırmaktadır:

a) “... [K]işinin duygusal tepkisi değil, duygusal hale geldiği durum yıkıcıdır, dolambaçlıdır, engeldir, tehdittir. Duygular acil (*urgent*) yargılardır; duygusal tepkiler ise acil (*emergency*) davranışlardır. Duygusal bir tepki, olağan amaçların saptırıldığı veya engellendiği bir durumda ortaya çıkar” (Solomon, 1973: 34). Duyguların anlamsız davranışlara sebep olması duyguların mantığı ile alakalı değildir. Çünkü duygular karmaşık durumlar için acele bir şekilde verilen kararlardır. Ancak her aceleyle verilen karar ani değildir. Kişi bir durumu uzun süre düşündükten sonra aceleyle bir karar verebilir. Duygular her ne kadar acil olsalar da bir duygu aylarca hatta yıllarca sürebilir. Kişi bir süre sonra partnerini daha çok sevebilir. “Duygular her zaman kişinin kendisini hazırlıksız, çaresiz, hüsrana uğramış, aciz, “yakalanmış” bulunduğu durumlara verdiği acil, hatta çaresiz tepkilerdir” (Solomon, 1973: 35). Dolayısıyla beklenmedik bir anda ortaya çıkan ve yıkıcı olan şey durumlardır. Bu durumlar kişinin tepkilerinin uygunsuz hale geldiği acil bir durumdur. Solomon’a göre, duygular irrasyonel değildir. İrrasyonel olarak tanımlayabileceğimiz şey kişinin mantıksız olan durumudur. Kişi bu durumlarla rasyonel ya da irrasyonel bir şekilde başa çıkabilir. Duygu deneyimlendikçe kişi bu tip durumlara hazırlıklı olabilir. Fakat Solomon’a göre, bu duygunun rasyonelliği ile ilişkili bir konu değildir (Solomon, 1977: 112).

b) “... [D]uygular kısa vadeli tepkilerdir” (Solomon, 1973: 35). Duygular, kişinin amaca yönelik davranışına uyma bakımından rasyonel olsalar da kişinin amaçları her zaman uygun olmayabilir. Kısa vadeli amaçlar genellikle uzun vadeli amaçlarla karşıt kutuptalardır. Örneğin, arabamı çaldığı için John’a kızgın olabilirim. Fakat bu durum John ile olan yakın arkadaşlığımı sürdürme arzumu çelişebilir. Ya da yukarıda vermiş olduğumuz örnekte adam öfkelenerek karısını partiye göndermemiş olabilir. Fakat bu öfkesi evliliğini bitirebilir (Solomon, 1973: 35). Solomon’a göre “Bu anlamda duygular “kördür”; daha doğru bir ifadeyle *miyopturlar*” (Solomon, 1973: 35). Elbette duygular hem belirli bir amaca yönelik hem de rasyoneldirler. Ancak duyguların

hizmet ettiği amaçlar miyop yani sınırlı olduğu için genel anlamdan bakıldığında duygular irrasyonel olarak ele alınırlar. Solomon'a göre, bu noktada irrasyonel olan duygular değil insanlardır. Çünkü insanlar bir amaç bir tutku için işlerini, arkadaşlıklarını, evliliklerini kısacası hayatlarını yıkıma uğratmaktadırlar (Solomon, 1973: 35-36).

- c) Toplum açısından bakıldığında duygusal davranışları kısıtlayan ve yasaklayan (erkekleri ayıplayan, kadınları küçük duruma düşüren) bir toplumda duygular her daim hırslara yenik düşmektedir. Solomon'a göre, böyle toplumlarda duygusal davranışlar bir amaca yönelik olmadığı için değil, kötü bir taktik izledikleri için duygular mantıksız ya da irrasyonel görünmektedir (Solomon, 1973: 36).

Özne, sahip olduğu duygular vasıtasıyla yıkıcı, acı verici, saçma eylemlerde bulunabilir. Bu durum duyguların rasyonel, stratejiler ve mantık ile ilişkili olduğu gerçeğini değiştirmez. Ancak duyguların bazı durumlarda irrasyonel oldukları da bir gerçektir. Peki, duygular rasyonelse nasıl irrasyonel olabilirler? Solomon bu noktada rasyonelliğin iki anlamı olduğunu ve bu durumun da iki farklı iddiaya sebep olduğunu belirtir. İlk anlamda her duygu rasyoneldir. "... [S]ıklıkla "insan rasyoneldir" denir; başka bir deyişle, akıllıdır, geometrik teoremleri ve bulmacaları çözebilir, gösterişli ofis bloklarına yer açmak için Viktorya dönemi malikanelerinin yıkımını planlayabilir" (Solomon, 1993: 188). Böylece insan kavramlarla ilerleyerek ve belirli stratejileri çözerek meydana gelebilecek yeni durumları kavrayıp analiz edebilir. Fakat Solomon'a göre, öznenin kavramlarla ilerlemesi ve belirli stratejileri çözmesi bunu her zaman etkin olarak tekrar ettiğini varsaymaz. İkinci anlamda duyguların hepsi rasyonel değildir, hepsi irrasyonel de değildir. Kavramlarla ilerlemeyi ve stratejileri çözmeyi iyi yapmak rasyonelken kötü yapmak irrasyoneldir. "İkinci anlamdaki "rasyonellik" değerlendirici bir kavramdır; ilk anlamdaki rasyonelliği varsayar ve mantığımızı, stratejilerimizi tutarlılık ve etkililik açısından değerlendirir" (Solomon, 1993: 188).

Bir duygunun rasyonelliği ile eylemleri yani ifade ediliş biçimleri birbirine karıştırılmamalıdır. Bir adamın patronuna öfkeli olduğunu düşünelim. Bir gün patronunun yaptığı düşüncesiz bir hareket karşısında adam öfke patlaması yaşar ve işini kaybeder. Evinden taşınır, karısından ayrılır ve psikolojik destek almak zorunda kalır. Genel açıdan

incelediğimizde adamın bu öfke patlaması mantıksızdır. Ancak duygunun kendisi haklıdır. Bu noktada Solomon'a göre, duygunun mantıksız görülmesinin sebebi eylemlerin yanlış zamanda ve düşüncesiz bir şekilde faaliyete geçirilmesidir (Solomon, 1977: 113).

Şimdiye kadar duyguların, kişinin hem kendi dünyasındaki konumu hem de başkalarının yaşamlarına dair temel yargılar hatta yargılar sistemi olduğundan bahsettik. Bu açıdan Solomon'a göre, yargılar başkalarının yaşamlarını deneyimlememizin yanı sıra dünyaya bağlanmamızın da bir yoludur. Buna bağlı olarak Solomon'un duyguları, kişinin kontrol ve yönetim altında olması bakımından inanç ile ilişkilendirdiğini ve her duygunun mutlaka bir yönelimsel nesneye sahip olduğunu açıkladık. Ayrıca duyguların irrasyonel yani akla uygun olmayan yapılar olduğunu iddia edenlere karşı Solomon'un duyguları rasyonel, mantıklı yani akla uygun olarak tanımladığını temellendirmeye çalıştık. Bu noktadan itibaren Solomon'un kuramının duygunun bilişsel unsurlarına sahip olmasının yanı sıra duyuşsal unsurları da içerdiği fikrini inceleyeceğiz. Solomon ilk dönem eserlerinde James'in duygu kuramını eleştirerek duyguların bedensel hisler olamayacağını savunsa da ilerleyen zamanlarda duyguların duyuşsal bir yapıda olduğunu kabul ederek Jamesçi kurama dönüş yapar ve duyguların his olduğu görüşünü kabul eder. Solomon duygu kuramında bu şekilde önemli bir değişiklik yapsa da James'in kuramında eleştirdiği bazı noktalar da vardır. Bu yüzden bu bölümde Solomon'un felsefi yaşamında his kavramını nasıl konumlandığını ele alacağız.

3.3.5. Duygu- His İlişkisi

Günlük yaşantımızda hislerden sürekli olarak bahsederiz. Kendimizi öfkeli ya da kıskanç hissedebiliriz. Bir insana karşı sevgi ya da nefret hissedebiliriz. Bir topluluk önüne çıkarken heyecanlı hissedebiliriz. Dolayısıyla duyguların hisler ile olan ilişkisi yadsınamayacak derecede aşıkardır. Yine de kesin bir şekilde duygular, hislerdir diyebilir miyiz?

Solomon ilk dönem çalışmalarında duyguları keskin bir şekilde hislerden ayırır. Hislerin hiçbir şekilde duygular ile özdeş olmadığını hatta duygunun bir bileşeni bile sayılamayacağını düşünür. Ona göre, hisler çoğu zaman duygularla bir ilişki halinde olsalar da bu ilişki bir hissin bir duygunun başlatıcısı olabilmesi için yeterli değildir (Solomon, 1973: 23).

Elbette, duygular tipik olarak hisleri içerebilir; hatta her zaman hisleri içerebilir. Ancak hisler duyguları ayırt etmek için hem gerekli hem de yeterli değildir. Bir duygu asla sadece bir his değildir, hatta bir his ve artı herhangi bir şey bile değildir (Solomon, 1993: 118).

O halde Solomon'a göre, bir kişi herhangi bir şey hissetmeden bir duyguya sahip olabilmektedir. Korkuyla bir nesneden kaçan kişi hiçbir şey hissetmeyebilir. Ya da kişi öfkeli hissetmeden öfke duygusuna sahip olabilir. Bir duygu günler, aylar hatta yıllar boyunca sürebilmektedir. Bu süre zarfında kişi sürekli olarak öfkeli hissetmeyebilir. Zira Solomon'a göre, öfke (ve diğer tüm duygular) kesinlikle bir his değildir. Bir duyguya sahipken ve duygu geçtikten sonra bir şeyler hissedebiliriz. Örneğin, John arabamı çaldığı için öfkeliyim. Fakat bir süre sonra John'un arabamı çalmadığını öğreniyorum. Öfkem hemen yok olurken hissettiğim şey aynı şekilde kalıyor. Bu his, öfke anında hissettiğim hissin tıpatıp aynısı olsa bile (kızarma, nabız atışı, kol ve bacaklarda gerginlik vb.) kesinlikle bir öfke hissi değil, sadece histir. İnsan bazen bir duyguya sahipmiş gibi hissettiğini ancak o duygunun gerçekte olmadığını söyleyebilir (kendimi üzgün hissediyorum ancak üzgün değilimdir). Solomon'a göre, bu tip durumların ya kişinin duygusunun yönelimini (neye üzgün olduğunu) bilmediği ya da o duyguya sahip olduğu halde bir inancı olmadığı (gerçekten üzgündür ancak üzgün olduğuna inanmıyordu) için oluştuğunu belirtir. Çünkü ortada bir duygu olmadan o duyguya dair bir şey hissetmemiz mümkün değildir (Solomon, 1973: 24). Ayrıca Solomon'a göre, hisler, duygular gibi yönelimsel değildirler. Herhangi bir yönleri yoktur, bir şey hakkında değildirler (Solomon, 1973: 22).

Solomon'a göre "kişi herhangi bir şey hissetmeden bir duyguya sahip olabilir ve herhangi bir duyguya sahip olmadan herhangi bir şey hissedebilir (duygusallığın tüm "semptomları" dahil, örneğin kızarma, nabız atışı)" (Solomon, 1976: 31). Uzun süreli yaşanan duygular ya da bastırılan duygular ilk günkü yoğunluklarında olabilirler. Ancak duygu zamana yayıldığı için herhangi bir his patlaması yaşanmayabilir. Veya duyguların aşırı yoğunluğundan herhangi bir şey hissedilmeyebilir. Örneğin, aşırı öfkeli birisi kendisini uyuşmuş bir halde bulabilir. Korku anında kaçan bir insan hiçbir şey hissetmeyebilir (Solomon, 1976: 31). Dolayısıyla Solomon'a göre, bir duygunun meydana gelmesi için hisler önemsiz bir etkidir, hisler duygunun kurucu unsuru değildirler.

İnsanlar bazı durumlarda sahip oldukları duygular arasında ayırım yapmakta zorlanabilirler. Peki, hisler iki duyguyu birbirinden ayırabilir mi? Solomon bu soruya utanç ve mahcubiyet duyguları üzerinden bir örnek vererek açıklar. İki farklı durum olduğunu düşünelim:

Birincisinde, otobüse binmek için sırada beklerken arkanızdaki kalabalık sizi aniden itiyor ve siz de kendinizi tutamayarak yaşlı bir kadının üzerine düşüp onu yağmurun ıslattığı çukura düşürüyorsunuz. İkincisinde, kötü niyetli bir dürtüye uyarak onu itiyorsunuz- aynı sonuçla. Her iki olayın ardından kendinizi öfkeli yaşlı bir kadınla yüzleşirken buluyorsunuz ve yoğun bir ... ne hissi yaşıyorsunuz? İlk olayda, açıkça mahcubiyet; ikincisinde ise utanç (Solomon, 1976: 30).

Hangi olayda hangi duygunun yaşanacağını kesin olarak nereden bilebiliriz? Solomon'a göre, bu duygulardan emin olmamızın sebebi hisler ya da duyumlar değil, durumun mantığıdır. İlk olayın mahcubiyet duygusuyla sonuçlanmasının sebebi sorumluluk getirmeyen, kontrol dışı bir durum olmasından kaynaklıdır. İkinci olayda ise kendi eylemimizden sorumlu olduğumuz için utanç duyguna sahip oluruz. Yaşanılan her iki olayda da hislerin olduğu aşıkardır. Ancak Solomon'a göre, hisler, duyguları birbirlerinden ayırmak için yeterli değildir. Bu sebeple iki duyguyu birbirinden ayıran şeyin his olması mümkün değildir. Duygu ve his arasındaki ilişki inkâr edilemez bir boyutta olsa da hisler hiçbir zaman bir duygunun özü olamazlar (Solomon, 1976: 30-31).

Peki, bir insan öfkeliymiş, üzgünmüş, seviyormuş gibi davranabilir mi? Solomon'a göre, bir duygunun taklidini yapmak o duyguya sahipmiş gibi davranmaktır ancak o duygu gibi hissetmemektir. Yani sahip olunmayan bir duyguya sahipmiş gibi davranmaktır (Solomon, 1973: 39). Örneğin, birini sevmediğimiz halde seviyormuş gibi davranabiliriz. Ancak o kişiye karşı herhangi bir sevgi hissetmeyiz. Daha önce duyguların yargılar olduğundan bahsetmiştik. Solomon'a göre, kişinin bir duyguya sahip olması aynı zamanda o kişinin yargıda bulunması demektir. Dolayısıyla olmayan bir duyguyu varmış gibi göstermek yani o duygunun taklidini yapmak olmayan bir yargıya sanki sahipmişiz gibi davranmaktır. Buna nazaran bir duygunun taklidi uzun süre devam ederse kişinin o duyguya gerçekten sahip olması imkânsız değildir (Solomon, 1973: 39). Mesela “babasının serveti için evlendiğim bir kadını uzun bir süre boyunca seviyormuş gibi yaparsam, büyük olasılıkla onu sevmeye başlayacağım (eğer önce onu açıkça hor görmeye başlamazsam)” (Solomon, 1973: 40). Çünkü bir duygunun taklidini yapmak, o duyguyla ilgili yargıların akla yatkın olduğu bağlamda eğer o duyguya sahipmiş gibi davranmaksa uzun süren bir taklit sonucunda kişi bu yargıları kabullenebilir (Solomon, 1973: 39-40).

Solomon ilk dönem eserlerinin neredeyse hepsinde duygu anlayışını sınırlı perspektiflerden ele alarak daha çok duyguların bilişsel yönleriyle ilgilenmiştir. Solomon bu süreçte duygu ve his arasında keskin bir ayırım yaparak hislerin duyguların bir başlatıcısı olamayacağı fikrini benimsemiştir. Ancak zaman içerisinde Solomon bu keskin kararından vazgeçerek duyguların birer his olduğu fikrine dönüş yapar. Ayrıca Solomon yine ilk dönem eserlerinde duyguların yüz ifadeleri¹² ve bedensel yönleriyle olan ilişkisini analiz etmediği için bu konu muğlak kalmıştır. Dolayısıyla Solomon ilk çalışmalarında William James'in fizyolojik temelli duygu kuramını eleştirmiş ve kendi duygu anlayışında bu faktörleri geri planda bırakmıştır. Bu fenomenleri ise tamamen duygunun ikincil etkileri olarak ele almıştır. Ancak ilerleyen zamanlarda (yaklaşık 2000'li yıllardan sonra) yaptığı araştırmalar sonucunda duyguların sadece beyinle değil beden ile de yakından ilişkisi olduğunu gözlemlemiş ve hislerin duygulardaki mevcut konumunu analiz etmeye karar vererek James'in kuramına önem vermeye başlamıştır. Solomon "Thoughts and Feelings" (2001) adlı makalesinde, ilk dönem eserlerinin eksik yönleri olduğunu fark ederek duyguların his ve beden ile olan ilişkisinden ziyade diğer alanlara daha fazla yoğunluk gösterdiğini kabul eder.

Beni hem bedeninin rolü hem de duyguların doğası ve duygulardaki rolü hakkında bu artan endişeye iten şey, aslında sadece kendi bilişsel kuramımın çok "ince" kesilmiş olduğu, duygu kuramına bir alternatif arayışında diğer yöne çok fazla sapsmış olduğum şüphesidir. Artık duygulardaki hisleri (sadece duyuları değil) hesaba katmanın ikincil bir kaygı olmadığını ve duygusal deneyimde bedeninin temel rolünü takdir etmekten bağımsız olmadığını anlamaya başlıyorum (Solomon, 2001b: 157).

Böylece duygu kuramında birtakım değişiklikler yapan Solomon bundan sonraki çalışmalarında duygularda bedeninin ve hislerin rolünü ön plana çıkarmak için adımlar atarak duyguların bilişsel unsurlara sahip olmasının yanı sıra duyuşsal veya fizyolojik unsurlara da sahip olduğunu kabul etmiştir.

Solomon, James'in ele aldığı bedensel hislerin varlığını kabul etmesine karşın James'in duyguları basit hisler olarak tanımlamasını onun teorisindeki ana problem olarak görür. Eğer duygular James'in savunduğu gibi basit hislerden ibaret olsaydı kişi bu hissi bir şekilde

¹² Solomon, Paul Ekman ile tanıştıktan sonra duyguların yüz ifadeleri ile olan ilişkisinin önemli olduğunu fark etmiştir. *The Passions* (1983) adlı eserinde bu konuya hiç yer vermemesine kendisi de şaşırmıştır. Bkz. Solomon, R. C. (2001). "Thoughts and Feelings: What Is a "Cognitive Theory" Of the Emotions, and Does It Neglect Affectivity?" *Not Passion's Slave: Emotions and Choice*, Oxford University Press, 157.

(ilaçlar ya da aktiviteler gibi) azaltabilir ya da geçirebilirdi. Elbette Solomon'a göre, duygular Jamesçi duyuları içerisinde barındırır. Ancak Solomon James'ten farklı olarak hislerin, bedensel hislerden daha fazla şeyi kapsadığını düşünmektedir.

...[H]isler, basit ve duyumsal olanından aşırı derecede karmaşık ve incelmış olanlarına (yani "sezgi" olarak adlandırdıklarımıza) dek geniş bir alana yayılıyorlar. Bizim duygu olarak adlandırdıklarımız bu hislerin sadece birkaçında bulunuyor. Hislerin tümünün ortak olarak neye sahip oldukları, onların "hissedilmiş" oldukları gerçeğinden daha fazlası değildir (Solomon, 2016: 217).

Solomon'a göre, hisler, basit duyumlardan ziyade kişinin bütün deneyimlerini içerir. Bu açıdan kişi hislerini fark etmese bile bu hisler bilince kayıtlanırlar. Dolayısıyla hisler duygulara nazaran geniş bir alana sahiptirler. Peki, bu durumda duygularda bulunan hisler nelerdir? Solomon'a göre, duygulardaki hisler tıpkı duygular gibi dünya ile ilişkili olmaları bakımından belirli bir amaca yöneliktirler. Sevilen kişiden hoşlanılması, düşmanlardan ise nefret edilmesi bu yüzdendir (Solomon, 2016: 354).

James'in de özellikle üzerinde durduğu otonom sinir sistemi (kalp hızı, solunum, terleme vb.) aracılığıyla ortaya çıkan hisler Solomon'a göre, söz konusu duygunun bir parçası olan hislerdir. Ancak bunlar ne duygunun başlatıcısıdır ne de duygunun varlığını tetikleyecek ya da tehlikeye atacak hisler değildirler. Solomon'a göre, bir olay yaşadığımız esnada bu duyumların birçoğunu o an fark etmeyiz. Çünkü o sırada dikkatimizi topladığımız nokta duyguya sebep olan nesnedir. Yalnızca duygu bittikten ya da üzerinden biraz zaman geçtikten sonra yaşadığımız duyumları fark ederiz. Bu sebeple Solomon'a göre, otonom sinir sistemi duyumları James'in teorisinin aksine duygusal deneyimde bulunan ama hayati olmayan duyumlardır (Solomon, 2016: 357-358).

Duyguların yüz ifadeleri ile olan ilişkisi felsefede çok yaygın bir konu olmamasına nazaran psikolojide ayrıntılı olarak incelenen bir konudur. Özellikle çağdaş psikologlardan biri olan Paul Ekman, insan duygularının yüz ifadeleri ile olan içsel bağımlı kültürlerarası örnekler çerçevesinde detaylı bir incelemeye tabi tutmuştur (Solomon, 1995: 171). Solomon'a göre, duygusal yüz ifadeleri ise kendilerine ait belirli hislerle ilişkilidir. Örneğin "...bir kaş çatması bir gülücükten çok daha farklı hissettirir ve sahte bir gülüş de gerçek, spontan bir gülüşten oldukça farklı hissettirir" (Solomon, 2016: 359). Yüz ifadeleri kişinin bir duyguya sahip olduğuna dair hissettiğimiz şeydir. Keza bedensel hareketler de belirli duyguların

işaretleridir. Örneğin korkan bir kişi titrerken öfkelenen kişi dişlerini ve yumruklarını sıkar. Yine de Solomon'a göre, duygulara ait yüz ifadeleri ve bedensel hareketlerin birçoğunu kişi sonradan fark etse de bunlar duygusal deneyimin bir parçasıdır (Solomon, 2016: 359). Unutmamak gerekir ki Solomon'a göre, duygusal deneyim dediğimiz şey yalnızca hislerle bağlantılı değildir. Duygular aklidir. Dolayısıyla duygusal deneyim istemli ve düşünülmüş eylemlerin deneyimi ile de meydana gelir.

Buraya kadar çağdaş duygu felsefesinde başta gelen evrimsel, duyuşsal/fizyolojik ve bilişsel duygu kuramlarının temel açıklamalarına yer verdik. Solomon'un duyguları, bilişsel ve duyuşsal fenomenlerle temellendirmesini açıkladık. Solomon'a göre, duyguların bilişsel yapısı, duyguların bel kemiğidir. Duyguların duyuşsal yapısını oluşturan hisler, fizyolojik tepkiler ve ayrıca yüz ifadeleri ise duygularda zorunlu olarak bulunur. Bu bağlamda Solomon'a göre, duygular çok yönlü yapılardır yani bir duygunun tanımını yapabilmek için birden çok fenomene ihtiyaç vardır. Solomon'un duygu kuramını bilişsel ve özellikle duyuşsal açıdan ele alması kendi duygu etiği projesini biçimlendiren ilk kısımdır. İlerleyen bölümde bu tezin ana konusu olan Solomon'un duygu etiği projesinin temel özelliklerini ve bu projenin sınırlarını sunacağım.

4. SOLOMON'UN DUYGU ETİĞİ

Solomon duygu kuramını bilişsel temeller üzerine kurmuş olsa da varoluşçu filozoflardan (özellikle Sartre) fazlasıyla etkilenmiş ve felsefesini varoluşçu bir çizgiden sapmayarak kaleme almıştır. Duyguların akılsal olduğu konusunda ısrarlarına devam eden Solomon, aynı zamanda duyguların bir his olmasının yanı sıra deneyimlediğimiz dünyayı anlamlı hale getirdiğini, dünyaya dair bir bakış açısını, bir kavrayışı içerdiğini savunur. Her insan kavradığı veya algıladığı kadarıyla kendi yaşamını tutarlı bir hale getirir. Ona göre, kişinin bütün eylemleri, planları ya da faaliyetleri belirli bir amaca hizmet etmesi adına anlamlı olur. Solomon bu noktada kişinin dünyayı duyguları aracılığıyla şekillendirdiğini ve bu duygulardan da sorumlu olduğunu iddia eder (Solomon, 2016: 14). Solomon, yetişkin insanların düşünüm yoluyla duyguları üzerinde karar verip, onları kontrol edebileceğini ve duyguların sorumluluğunun düşünüm vasıtasıyla kabul edilebileceğini savunur. Solomon düşünüm kavramını, insanın bütün bilişsel süreçlerini kapsayan bir kavram olarak ele alır. Bu açıdan ona göre, bütün duygular düşünümü içerir (Solomon, 2016: 193-194).

Solomon'a göre, duygular öncesinde tasarlanmadan, planlanmadan birden ortaya çıkabilseler de çoğu zaman duygular, kontrol dışı verdiğimiz tepkiler değildir. Solomon'a göre, bazen bilinçsiz de olsa duygularımızı seçeriz¹³ ve onlardan sorumluyuz. Ancak kişi düşünüm yoluyla duygularının sorumluluğunu üstlenebildiği gibi aksine düşünüm ile bu sorumluluğu kabul etmeyip onları kontrol de etmeyebilir. Solomon, duyguların sorumluluğunu kabul etmemek adına bahaneler üretmek yerine bu sorumluluğu üstlenerek duygularımızın kurbanı olmadığımızı onları istemli kılabilmişimizin de unutulmaması gerektiğini vurgular (Solomon, 2016: 306-307).

Solomon duyguların yargılar olduğu fikrini temele alarak onların aynı zamanda dünyaya bağlanmanın (angajman) bir yolu olduğunu savunur. Solomon'un duygusal yargılar derken kastettiği şey öznedeyne meydana gelen duygu ile özne dışında yaşanan olay arasındaki bağlantıyı sağlayan şeydir (Higgins, 2012: 262). Böylece duygusal yargılar kişinin dünyayı

¹³ Solomon'un duyguların birer seçim olduğuna dair iddiası bir duyguya sahip olmayı seçmekten ziyade sahip olunan duygunun gidişatını seçebileceğimizdir. Başka bir deyişle hangi duyguya sahip olacağımızı seçemememize rağmen bir duyguyu ortaya çıkaran eylemleri seçerek faaliyete dökümleriz. Yaptığımız seçimler sonucu mevcut duygumuzu azaltıp arttırabileceğimiz gibi yönünü değiştirebiliriz ya da tamamen ortadan kaldırmamız. Böylece yaşayacağımız duyguya kendimizi hazırlayabiliriz (Solomon, 2001b: 160-161).

deneyimlemesi, ona uyum sağlaması, Solomon'un tabiriyle dünyaya angaje olması açısından kurucu yargılardır.

Dünya, normların, değerlerin ve harekete geçirici unsurların pratik açıdan önemli bir alanı olarak deneyimlenir. Şeyler bize davetkâr, değerli, büyüleyici, tehditkâr, sıkıcı, itici, uygun, uygunsuz, rahatlatıcı, korkutucu vb. olarak görünür. Duygular, şeylerin bu çeşitli farklı şekillerde *önemli olduğunu* hissetmemizden sorumludur (Ratcliffe, 2010: 350).

Duygular yalnızca kişinin kendi yaşamını ve davranışlarını anlayıp algılama, kendi dünyasına uyum sağlama araçları değildirler. Duygular aynı zamanda diğer insanları anlama ve onlara uyum gösterme yolumuzdur. Toplumsal bir varlık olarak insanın diğerleriyle kurduğu ilişkilerde duyguların payı fazlasıyla büyüktür. Bu sebeple Solomon, duyguların hem insanın kendi yaşamındaki yeri hem de toplumsal açıdan kişilerarası önemine vurgu yaparak duyguları etik bir çerçevede ele alır. Yani Solomon'a göre, etik, bir duygu meselesidir. Solomon'un etik derken kastettiği kavram, doğalcı bir etikdir. Etiği 'doğalcı' olarak etiketlemesi ise "...bizlerin toplumsal hayvanlar olduğumuz, diğerleriyle geçinmeye ihtiyaç duyduğumuz, böylelikle de kişisel, geleneksel ve doğal olan şeyleri kabul etmemiz gerektiği" anlamına gelmektedir (Solomon, 2016: 319). Bu noktada etiğin temelinde dini bir inancın olabileceği fikrini reddetmeyen Solomon daha ziyade eylem ve hislere dair durumların tamamen duygularımızla ilgili olmasının uygun olduğunu savunur.

Solomon ahlaki duygular ile saf duyguların birbirlerinden 'kişisellik' meselesi dahilinde ayrıldığını iddia eder. Saf bir duygu tamamen kişisel bir yargıyı bünyesinde barındırır. Örneğin, kişinin kendisine yapılan haksızlığa ya da işlenen suça karşı oluşan yargı, öfkedir. Bu bakımdan öfke, kişisel bir suça ilişkin yargıdır. Ahlaki duygular ise kişisel değil, yapıları gereği ahlakilerdir. Örneğin, masum bir canlıya yapılan eziyet ya da işkenceye karşı duyulan şey haksızlığa karşı ahlaki öfkedir (Solomon, 2016: 316-318).

Başkalarına karşı düşmanca duygular olarak sayılan daha çok negatif duygular¹⁴ kategorisinde ele alınan hor görme, hınç ve nefret duyguları; duygu ve etik alanında yapılan

¹⁴ Solomon, duyguların pozitif ve negatif olarak sınıflandırmanın ya da kutuplara ayırmanın onları ilkelileştirmekten ya da basitleştirmekten başka bir şey olmadığını iddia eder. Solomon, duyguyu meydana getiren yargıların birçok problemi değerlendirdiğini bu yüzden de duyguların olumlu- olumsuz gibi basit bir değerlendirmeden ziyade birden fazla karşıt değerlendirmeleri içerdiğini savunur. Bu bakımdan Solomon'a göre, bir duygunun pozitif ya da negatif olarak tanımlanması durumdan duruma, kişiden kişiye değişmektedir. Yani öfkenin negatif bir duygu olarak değerlendirilebilmesi için öfkeyi yaşayan kişinin bulunduğu durum, neye ve kime öfkelendiği gibi soruların temele alınması gerekmektedir (Solomon, 2016: 265-267).

araştırmaların temelinde yer alırlar. Solomon bu üç duyguyu ‘statü yargıları’ olarak adlandırır. Peki, görünüşte birbirine benzeyen bu duygular arasındaki temel fark nedir? Hor görü birine tepeden, yüksekten bakmaktır. Hor görülen kişiler ise hor gören kişiler tarafından daha aşağıda tutulmakla birlikte daha çok tiksindirici olan nesne ya da canlılara benzetilmektedir. Yine de hor görme düşmanca bir duygudan ziyade hayati bir üstünlük belirten yargıları kapsamaktadır (Solomon, 2016: 322-323). Hınç ise hor görmeden farklı bir işleyişe sahip olmakla birlikte daha çok güçsüz olan kişide ortaya çıkar. Böylece güçsüz olan kişi kendisinden daha güçlü daha yüksekte olan kişiye hınç duymaya başlar. Dolayısıyla hor görüden farklı olarak hınçta kişinin üstünlük arayışı ön plandadır (Solomon, 2016: 323). Nefret ise negatif duygular listelerinin ilk sıralarında yer almasıyla birlikte olumsuz duyguların birçoğunu kapsayıcı niteliktedir. İnsanlar olumsuz olarak algıladıkları duyguları nefret olarak etiketlemektedirler. Solomon’a göre, genel açıdan statü yargıları hem etik ile ilişkili hem de toplumsaldır. Ancak bu duygular her şeyden önce toplum içerisinde insanların birbirlerine karşı olan ilişkilerini temele alarak kişinin diğerlerine karşı belirli bir üstünlük kurma çabasıdır (Solomon, 2016: 324).

Statü yargılarının ardından ‘mesafe’ yargılarının da olduğunu belirten Solomon’a göre, “mesafe çoğunlukla çok reel bir çabayı, kişinin duygusunun nesnesine olan mesafeyi sürdürmesine ya da kapamasına tercüme ediyor” (Solomon, 2016: 324). Örneğin, aşk duygusu yakınlık içeren bir duygudur. Kişi aşık olduğu kişiye kendini yakın hissetmekle kalmaz aynı zamanda o kişiye yakın bir ortamda bulunmak, eğer arada bir mesafe varsa onu en aza indirmek ister. Aksine yukarıda bahsettiğimi statü duygularına sahip olan kişiler, bu duyguları hissettiği diğer kişiler ile arasında bir mesafe yoksa mesafe koyar varsa o mesafeyi daha da fazlalaştırırlar. Diğer duygularda ise kişi nesne ile arasındaki mesafeyi korumaya çalışır. Dolayısıyla Solomon’a göre, mesafe bir metafor olmaktan ziyade yaşanan duyguya dair davranış ve ifadelerle kendisini belli eder (Solomon, 2016: 324-325).

Solomon duyguların değer yargılarını içerdiğini fakat duyguların tek bir değerlendirme yargısından oluşmadığı konusuna dikkat çeker:

Örneğin öfke suçlama yargılarını, statü ve mesafe yargıları ile bir araya getirir.Aşk yakınlık ve içtenlik yargılarından oluşur elbette; ama sevilen kişinin erdemleri ve özel cazibesi hakkındaki çok sayıda yargıyı da gerektirir.Kıskançlık gibi bir duygu hayret verici şekilde karmaşık, sırf başka bir insanı değil ama bir rakibi bu suretle de statü yargılarını, suçlamayı (kendini-suçlamayı da içeren)

ve mesafeyi (yakınlığın kaybedileceği korkusu, size yakın olduğundan daha fazla onun bir başkasına yakın olacağı düşüncesi!) gerektiren bir yargılar sistemidir (Solomon, 2016: 326-327).

Solomon'a göre, bazı duygular basit bir yargıdan oluşur ve tek bir yargıyla anlaşılabilir konuma gelebilir. Ancak bu tip duygular yargının basitliğinden dolayı bize kesin sonuçlar vermez ve eleştirilere açık bir kapı bırakabilir. Dolayısıyla önemli olan duyguların birden çok değer yüklü yargılar vasıtasıyla oluşmalarıdır. Bu bakımdan Solomon'a göre, duygular dünyayı anlamlı kılmamanın bir yolu oldukları ve değer yüklü yargılardan oluştukları için duygu ve etik arasındaki ilişki oldukça önemlidir.

Duygu etiği projesinin temelini “duygusal bütünlük” kavramıyla özdeşleştiren Solomon, insanın iyi ve mutlu bir yaşam sürebilmesini, insan yaşamının bütünlüğü ile temellendirir. Tezin bu bölümünde duygusal bütünlük kavramını temele alarak Solomon'un iyi ve mutlu yaşamın neliği üzerine yaptığı açıklamaları tartışacağız.

4.1. Duygusal Bütünlük (*Emotional Integrity*)

İnsan, duyguları dahilinde yaşamını değerlendirerek onları şekillendirmeye, uyum sağlamaya, anlamlı hale getirmeye çalışır. Peki, insan duyguları aracılığıyla mutlu bir yaşama ulaşabilir mi? Solomon'un mutlu bir yaşam derken kastettiği şey nedir? Eğer hiçbir zorluğun, acının yaşanmadığı bir hayatı mutlu yaşam olarak nitelendirirsek Solomon'un söylemleriyle büyük ölçüde çelişiriz. Mutlu ya da tutkulu bir yaşam sürekli olarak huzurlu ya da neşeli olmaktan ziyade mutsuzluğu da acıyı da bünyesinde barındırır. Solomon mutluluğun bu olumsuzluklarla karşıt olmadığını savunsa da mutlu yaşamın ne olduğu sorusunun cevabının bu olmadığını belirtir (Solomon, 2016: 400). Mutlu bir yaşamın ne olduğunu anlayabilmemiz için ilk etapta Solomon'un mutluluğu ne olarak tanımladığını çözümlememiz gerekmektedir.

Genel olarak mutlu olmak ya da mutlu hissetmek kişinin esenliği, başarıları, toplumsal statüsü, bolluk içinde yaşaması, zengin ya da sağlıklı olması olarak algılanmaktadır. Fakat asıl önemli olan düşünümün mutluluk ile yakından ilişkisidir. Mutluluk, yalnızca huzurlu ve iyi hissetmekten ziyade mutluluğumuza dair düşüncelerimizin de olması gerektiği anlamına gelir. “Süregiden duygularımız üzerinde düşünümde bulunduğumuzda düşünüm, duygunun parçası haline gelir. Duygunun tamamen bilinçli hale geldiği tek yer bu süregiden duygusal-

düşünümsel süreçtir” (Solomon, 2016: 401). Daha önce belirttiğimiz üzere düşünümsel süreçler bütün bilişsel unsurları (yargı, inanç, yönelimsellik, rasyonallite) içerir. Bu yüzden duygunun bilinçli hale geldiği yani insanın duygularını duygu olarak bilebildiği yer duygusal- düşünümsel süreçlerdir. Yaşanılan duygunun üzerinde düşünümde bulunarak o duyguyu fark etmek duygudan ayrılmaz bir parça haline gelir. Diğer duygular gibi mutlulukta da yetişkin bir insanın mutlu olduğuna dair düşünmesi ve buna ait bilgisinin olması şarttır.

Solomon, *Duygulara Sadakat* kitabının ilk bölümünde varoluşsal bir stratejiyi temele alarak bilişsel ve duyuşsal yapıları tek tek duygular üzerinden açıklarken mutluluğun gerçek anlamda bir duygu olmadığından bahseder. Solomon mutluluğu salt bir duygudan ziyade Aristoteles’in *eudemonia*¹⁵ kavramı ile özdeşleştirerek “...mutluluğun kişinin yaşamının tümünü (ya da önemli bir bölümünü) kaplayan, sözde-nesnel bir yargı içerdiği” düşüncesini benimser (Solomon, 2016: 137). Bu bağlamda Solomon’a göre, mutluluk, insanın iyi bir yaşam sürmesiyle orantılıdır. Mutluluk birçok farklı duyguyu içermektedir. Neşe, keyif, hoşnutluk gibi kavramlar da iyi bir yaşamın göstergesidir ancak bu duygular hem birbirine hem de mutlulukla karıştırılmamalıdır. Eğer neşe, keyif, hoşnutluk bir noktada mutluluğu içermiyorlarsa iyi bir yaşamın göstergesi de sayılamazlar. Solomon neşe ve keyifliliğin üzerinde çok fazla durmayarak büyük ölçüde bir önemlerinin olmadığını da belirtmiştir (Solomon, 2016: 139).

Solomon, *Duygulara Sadakat* kitabının ilerleyen sayfalarında mutluluğun bir duygu olmadığı görüşünü değiştirerek aslında “...mutluluğun bir tür “meta-duygu”, dünyadaki varlığımız hakkında devam edip giden değerlendirme yargısı özeti olduğu” fikrini benimsemiştir (Solomon, 2016: 401). Dolayısıyla mutluluk bir histen ziyade insan yaşamının bütünlüğünü temele alarak diğer duyguları da bünyesinde kapsayıcı bir duygudur. Yine de mutluluk üzerine düşünümde bulunmak insan yaşamının önemli bir parçası olsa da kişinin yalnızca düşünümsel yolla mutlu olması beklenemez. Solomon’a göre, mutluluk

¹⁵ *Eudaimonia* kavramı İngilizcede mutluluk anlamına gelse de bu iki kavram arasında temel bir fark vardır. Bu fark, “*Eudaimonia*’nın bir aktiviteyi ve bir hareketi ifade etmesidir, mutluluk kavramında ise statik-sabit bir durum ifade edilmektedir” (Işık ve Meriç, 2010: 423). *Eudaimonia* anlık mutluluklardan ziyade insanın tüm yaşamını temele almaktadır. Aristoteles’e göre, iyi eyleyen, iyi bir yaşam süren insanın ulaşabileceği en üstün erek *eudaimonia*’dır. Bu anlamda *eudaimonia* bir aktivite, etkinlik olmasının yanı sıra aynı zamanda bir süreçtir.

sadece yaşamlarımızın her anında var olan bütünsel bir düşünümü kapsayan bir meta-duygudur (Solomon, 2016: 403).

İnsan, yaşamı boyunca kendi yaşamındaki parçaları bütünleştirmek adına girişimlerde bulunur. Bunu yaparken de yeni şeyler deneyimler. Bu deneyimler insanın yalnızca kendi yaşamına ait şeyler değildir. İnsan aynı zamanda diğer insanların yaşamlarına ait olan şeyleri de deneyimleyip değerlendirir ve onları anlamlandırmaya çalışır. Başkalarıyla kurulan bu etkileşim aracılığıyla insan hem yaşamını bütünleştirmeye devam eder hem de kendisini sürekli olarak dünyada konumlandırır (Higgins, 2012: 261). Solomon bu olaya ‘duygusal bütünlük’ adını verir.

Duygusal bütünlük kendi değerlerimizle (ve diğerlerinininkiyle) yaşama ihtiyacımızı olduğu kadar diğerleri ile birlikte varoluşumuzu bütünüyle kuşatıcı olan iyi bir yaşam için hayati... [D]uygusal bütünlüğün en çok olmak istediğimiz kişi olmamıza izin vererek kendimizi aşkınlaştırma idealini ortaya koyduğunu ileri sürmek istiyorum (Solomon, 2016: 406).

Duygusal bütünlük kavramı Solomon’un duygu etiği projesinin ana hatlarını oluşturmaktadır. Solomon’a göre, duygusal bütünlük, insanın duygusal yaşamının tamamını kapsadığı için hem hisleri hem de bütün bilişsel süreçleri içerir. Solomon duyguların etik boyutunu iyi yaşam çerçevesinden alır. Bu açıdan Stoacılar ile aynı görüşü savunan Solomon, duygusal bütünlük kavramını, Stoacılar’ın erdemli ve iyi yaşam kavramlarıyla özdeşleştirdiği gibi Aristoteles’in mutlu ve iyi yaşam kavramıyla da eş anlamlı olarak ele alır (Solomon, 2016: 404). Duygusal bütünlük aracılığıyla insan, kendisini aşkınlaştırma gayesine sahip olur. Böylece Solomon’a göre, duygusal bütünlüğü içeren mutlu bir yaşam ise içinde çatışmalarında olduğu ancak insanların bu çatışmaları akıllıca, bilgece yönettiği bir yaşama tekâmül eder (Solomon, 2016: 405-406).

Tinsellik adında başka bir meta-duygunun olduğunu iddia eden Solomon’a göre “tinsellik, evrende tuttuğumuz daha geniş yeri (ya da daha ılımlı) dikkate alarak sadece kişisel olanı aşkınlaştıran bir meta-duygudur” (Solomon, 2016: 406). Solomon’a göre, tinsellik aynı zamanda bir şükran duygusudur. Yaşam içerisinde şükran duygusuna sahip olmamak hatta değer bilmez, umursamaz bir insan olmak ahlaki açıdan olumsuz olarak nitelendirilmekle birlikte şükran duygusuna sahip olmayan kişiler karakter açısından da yoksun olarak etiketlenir. Şükran duygusu; insanın dünyada kendisini konumlandırması, yaşamını belirli

bir düzen içerisinde ilerletmesi ve yaşamına şükran duyması için fazlasıyla önemlidir (Solomon, 2016: 407). Peki, insanlar yaşamlarının onlara sunduğu güzellikler karşısında kime şükran duymalıdır? Sonuçta şükran bir duygu olması bakımından bir nesneye de sahip olmalıdır. Solomon'a göre, bu nesneyi Tanrı olarak nitelendirmek doğru değildir çünkü tinsellik kişisel açıdan Tanrı inancını kapsamamaktadır. Cevabı evrene şükran duymak olarak değiştirirsek sonuç yine aynı olur. Çünkü evrene şükran duymak bir anlamda Tanrı'ya şükran duymakla doğru orantılıdır. Aslında Solomon'a göre, kime şükran duyulacağı sorusu yetersiz bir sorudur. Tanrı inancı olan birine göre cevabın Tanrı olması anlamlı gelirken evreni kişiselleştiren birine de evren cevabı mantıklı gelebilir. (Solomon, 2016: 408-409).

...[K]işinin yaşamının bütünü için duyacağı şükranın insanlararası duygularla ilişkisini koparan daha radikal başka bir çözüm var. Bu, bana göre hala şükran; ama kişilerarası şükranın ilgili olduğu tüm her şeye ışık tutuyor ki, bu böylesi bir şükran yalnızca *birine* karşı şükran duymak değil, kişinin dünyadaki gösterişsiz yeri hakkında münasip bir şekilde mütevazı olması. Diğer bir ifadeyle şükran felsefi bir duygu (Solomon, 2016: 409).

O halde Solomon'un amacı şükran duygusunun kişiselleştirilmesi değil onu toplumsal bir duygu olarak ayakta tutmaktır. Daha önce değindiğimiz üzere kişinin dünyaya karşı olan bakış açısının giderek artmasıyla birlikte yaşamdaki kısıtlı durumlar, sınırlı planlar dahilinde tutkulara fazla kapılmamak ve bunların yanı sıra bütünün güzelliğini görmek, takdir etmek daha da önemlidir. Solomon'un tinsellik derken kastettiği şeyde budur. Bu noktada yine Stoacı bir bakış açısıyla mutlu ve huzurlu bir yaşama sahip olmamızın ancak yaşamlarımızın bütünsel rehberliğine odaklandığımız çerçevede oluşabileceğini iddia eden Solomon, duygusal bütünlüğün tam da bu bütünsel güzelliği içerdiğini amaçlar (Solomon, 2016: 409).

Öyleyse duygusal bütünlük insanın tüm duygusal yaşamını ele aldığı çerçevede aynı zamanda kişisel bir bütünlüktür. Kişi bütünlüğü ise erdem ile bağlantılıdır. İnsan yaşamı, çatışmalarında içinde bulunduğu bir yaşamdır. İnsanlar bu çatışmaları değerlendirerek, düzenleyerek ya da yöneterek yani yaşamdaki parçaları toparlayarak bütünsel bir hale getirmeyi amaçlamalıdır. Çünkü çatışmaların devam ettiği bir yaşamda insanın erdemli hareket etmesi mümkün değildir. Dolayısıyla bu çatışmaların ortadan kalktığı takdirde kişinin bütünlüğe erişebileceğini vurgulayan Solomon duygusal bütünlüğü erdemli bir yaşam ile temellendirmiştir.

Solomon hem Aristotelesçi hem de Stoacı bir bakış açısıyla duyguların zihnin içinden ziyade dünyanın içinde konumlandığını bu açıdan da duyguların toplumsal uzamın içerisinde yer aldığını belirtir (Solomon, 2016: 246). İnsanların diğer insanlarla kurduğu iletişimin duygular aracılığıyla olduğunu vurgulayan Solomon, duygu etiğini salt politik bir çerçeveden ele alır. Dolayısıyla bu bölümde Solomon'un görüşüyle duyguların, siyasal yapısını inceleyeceğiz.

4.2. Duyguların Siyasal Yapısı

Felsefede yapılan zihin-beden çalışmalarının temelini oluşturan Kartezyen gelenek duyguları da etkisi altına almıştır. Duygu temelli Kartezyen gelenek, yıllar içerisinde birçok farklı şekle bürünmüştür. Bazı filozof ve psikologlar zevk ve acıyı duygunun ortaya çıkmasındaki temel nitelik olarak görürken bazı filozoflar duyguların arzu ve inançlar aracılığıyla oluştuğunu düşünmüş ve bazı filozoflar da duyguların hem kişinin kendisi hakkında hem de dünya hakkındaki yargılar olduklarını (Solomon'un duygu kuramını bu kısma yerleştirebiliriz) ileri sürmüşlerdir (Solomon, 1998: 122-123). Kartezyen gelenek her ne kadar modern felsefeye önemli katkılarda bulunmuş olsa da özellikle etik konusuna birtakım engeller getirmiştir. "Duyguların tarif edilemez, öznel, özel ve etik inceleme ile bilimsel araştırmadan muaf olduğu fikri bunlardan biri" (Solomon, 2016: 246). Solomon duyguların toplumsal ve kişilerarası olduğunu, dünyaya dair yargılar olduğu fikrini benimsediği için Kartezyen gelenekle büyük ölçüde çelişmektedir.

Solomon'un bilişselci duygu kuramı da Kartezyen gelenekten kopmamıştır. Duyguların yargılar ile olan zorunlu ilişkisini Kartezyen gelenekten kurtarmaya çalışan Solomon zaman içerisinde duygu kuramında birtakım değişikliklere giderek duyguların ifadesel ve kültürel boyutlarına daha çok dikkat etmeye başlamıştır. Duyguların yüz ifadeleriyle olan ilişkisine felsefe tarihinde neredeyse hiç rastlamamamızın sebebi de kartezyen gelenek yüzündendir. Çünkü kartezyen geleneğe göre, duygular "...zorunlu olarak "içsel" bir şeydir, yüzde ya da ifadede değil, öznenin özel deneyimindedir" (Solomon, 1998: 122). Solomon ise kartezyen geleneğe zıt olarak duyguların içsel olmadığını onların dünyanın içinde konumlandığını iddia eder. Ona göre duyguları içe bakış ya da iç gözlem yollarıyla analiz etmek veya temellendirmek yanlıştır (Solomon, 2016: 247). Duygular insanlar arası iletişimler aracılığıyla ortaya çıktığı için onların politik olduğunu savunan Solomon'a göre, bir duyguyu politik olarak incelemek aynı zamanda o duyguyu "tüm ayrıntılı etik ve kişilerarası

karmaşıklığı içinde sosyal durumu çerçeve olarak” ele almaktır (Solomon, 1998: 121). Solomon’un duyguları politik olarak tanımlamasının sebebi ise hem kendi kuramındaki hem de zihin- beden araştırmalarında ki bu geleneğin izlerini silmek istemesidir.

Yakın dönemde duyguların amaçsal olduğu fikri yeniden ön plana çıkmıştır. Duyguların amaçsal olması aynı zamanda onların stratejik oldukları anlamına gelmektedir. “[B]ir duygu bir strateji, bir başa çıkma yolu ve özellikle de diğer insanlarla başa çıkma yolu olabilir. Özellikle de bu başa çıkma yolu gücü içeriyorsa, buna “siyaset”, yani duygu siyaseti demek haklı olduğumuza inanıyorum” (Solomon, 1998: 125). Duyguların amaçsal ve stratejik oldukları fikrini Sartre’dan alan Solomon’a göre, duyguları başımıza gelen tipik olaylar olarak görmek yerine onları hem kendimiz hem de diğerleriyle başa çıkma stratejisi olarak ele almalıyız. “[D]uyguların stratejiler olduğu yönündeki fikir, duygular hakkında öğrendiklerimizin çoğunu ikinci bir kişiden, kişisel ilişkilerden ve değiş-tokuştan öğrendiğimize ilişkin bakış açısını ileri sürüyor” (Solomon, 2016: 44). Bu sebeple duygular bedensel ya da zihinsel olmasının yanı sıra aynı zamanda toplumsaldır.

Solomon’a göre “...duygu, sadece ifadesi değil, gizemli Kartezyen bir alanda değil, kamusal bir alanda gerçekleşir. Duygu “dünyadadır”, zihinde, psişede ya da ruhta değil” (Solomon, 1998: 126). Birçok kez duyguların kişiler arası etkileşimi desteklediğini dile getirmiştir. Kamusal alan her bireyin ortak olarak kullanabildiği, insanların birbirleriyle ilişkiler ağı kurabildiği bir alandır. Duygusal yargılar dünya hakkında, dünyaya ait yargılardır ve bu yargılar kamusal olarak ifade edilirler. Dolayısıyla duygular da kamusal bir alanda kendisini ortaya çıkarır. Solomon’a göre, duyguların politik yapısı, dört temel alana ayrılmaktadır:

- a) **Duyguların Ontolojisi (Kavramsal Coğrafyası):** Duyguların kavramsal coğrafyası, duyguların daha çok nasıl ve nerede konumlanacağı sorusunu gündeme getirir. Duygu ontolojisinde “...duygu alanının ne zihin ne de dünya olduğunu, ancak her ikisinin birlikte, deneyimlenen dünya, fenomen olarak dünya olduğu” görüşü hakimdir (Solomon, 1998: 127). Bunun sebebinin ise yargıların ve değerlendirmelerin dünya ile ilişkili olmasından kaynaklıdır. Kişi bir yargıyı dile getirmese bile o yargı yine de dünya hakkındadır. Dolayısıyla bireylerin birbirleriyle paylaştığı durumlar da kamusal açıdan yapılıdır (Solomon, 1998: 127). Solomon’a göre, dünyayı temele aldığımızda duyguların nerede ve

nasıl konumlanacağı soruları amaçsal değildir. Çünkü ona göre, duygular dünyanın içindedir.

- b) **Duyguların Politik Yapısı (Güç ve İkna):** Solomon'a göre, kişinin duygularını, diğer insanları ya da canlıları harekete geçirmek için kullanması bir açıdan duyguların politik olduğunu anlamını taşır. Çevremizdeki herhangi bir canlı tek bir bakışımızla, komutumuzla, bağırışımızla, kaş çatma veya parmağımızı sallamamızla epizodik tepkiler verebilirler. Bu durum aynı zamanda duygu siyasetinde "...iş yapan duygunun kendisinden ziyade duygunun ikna edici ifadesi" olarak karşımıza çıkar (Solomon, 1998: 128). Peki, kişi bir duyguya sahip değilken o duyguya sahipmiş gibi yaparak aynı amaçlara ulaşabilir mi? Solomon herkesin duygu taklidi yapamayacağını sadece bazı kişilerin (mesela başarılı bir aktör) bunu başarabileceğini belirtir (Solomon, 1998: 128). Dolayısıyla genel bir açıdan ele alındığında istenilen sonuca ulaşmak için kişinin bir duyguya sahip olması gerekir.

Bazı durumlarda duygular kişinin ihtiyaç duyduğu şeyi anlatma aracı olabildiği gibi çevresinden de yardım isteme biçiminde olabilirler. "Boyun eğme ifadeleri, dehşet çığlıkları, bir bebeğin sıkıntı çığlıkları, hepsi (bilinçli ya da kasıtlı olarak demiyorum) başkalarının dikkatini çekmeye ve eylemlerini yönlendirmeye yöneliktir" (Solomon, 1998: 128). Bu tip duygusal davranışlar zaman içerisinde öğrenilmiş hale geldiği için sürekli olarak tekrarlanabilir. Örneğin, bebekler (ve çoğu yetişkinler) diğer insanların dikkatini çekmek, sempatilerini kazanmak için ağlamayı öğrenebilirler. Solomon'a göre, bu duygusal davranışlar sahte değildir sadece bunu yapan uyanık bir insandır (Solomon, 1998: 128).

Solomon'a göre "birçok duygu güç, ikna, manipülasyon ve sindirme ile ilgilidir" (Solomon, 1998: 129). Öfke genellikle yapılan bir hata işlenen bir suç karşısında ortaya çıkar. Böyle bir durumda kişi hakkını savunmak, suçluyla yüzleşmek gibi belirli bir davranış içerisine girebilir. Ancak öfke sadece bununla sınırlı değildir. Solomon'a göre, ortada önemsiz bir durum olsa bile kişi sırf karşısındaki kişilerin gözünü korkutmak, sözünü dinletmek ya da istediği bir şeyi yaptırmak için öfkelenir. Karşısındaki kişilerse çoğunlukla bu duruma bir son vermek adına öfkeli kişinin isteğini yerine getirirler (Solomon,

1998: 129). Çünkü “...çoğumuz için öfkeden duyduğumuz korku ve önsezi öylesine içgüdüselidir ki, öfke gösterisinin ardında gerçek bir zarar tehdidi varmış *gibi* davranmamıza neden olur, öyle olmadığını bilsek bile” (Solomon, 1998: 129). Duygusal ifadeler bazı durumlarda içgüdüselidir ve zaman içerisinde alışkanlık haline gelmişlerdir. Solomon’a göre, duygular, kişiyi harekete geçiren ve kişinin eylemlerini belirli noktalarda etkileyen siyasi bir güçtür.

c) **Duyguların İç Politikası:** Duyguların iç politikası ise başkalarıyla olan etkileşimden ziyade her insanın kendi davranışlarını stratejik açıdan sürekli olarak düzenlemesi yani kişinin kendisini “...dünya ile ilişkili olarak konumlandırma ve (hatta denebilir ki) manipüle etme yolları”dır (Solomon, 1998: 129). Örneğin, öfke duygusu yalnızca başkalarını manipüle etme ya da başkalarına karşı itibar kazanmak için değil aynı zamanda kişi, kendi açısından itibarı kurtarmak adına da öfkelenebilir.

d) **Duygu Siyaseti:** Solomon’a göre, insan yalnızca bir duyguya sahip değildir aynı zamanda sahip olduğu duyguların da farkındadır. Çünkü duygularımız üzerine düşünüp yorumlar yapıp belirli etiketlemeler yapıyoruz. Solomon’a göre, bu durum “...duygularda değil, duygular hakkında konuşmanın devreye girdiği “meta düzey”dedir” (Solomon, 1998: 130). Solomon’un iddiasına göre, insanlar hem dili, duygulardan daha üst seviyelerde tutarak hem de bir duyguya sahip olmayı tamamen ayrı bir durum olarak düşündükleri için duygular hakkında konuşup yorum yapmayı aynı olgular kümesinde ele almazlar. Solomon’a göre, dilimiz duygularla yakından ilişkilidir ve onları ifade edebilmemiz tamamen dile bağlıdır. Söz konusu duygulardaki meta düşünüm üç boyuta ayrılır: Bunlardan biri duygulara verilen isimlerdir. Psikologların ‘etiketleme’ adını verdiği bu durum duygular üzerinde ki düşünce, değerlendirmelerimiz açısından farklılıklar oluşturur. Bir diğeri ise insanların bazı duyguları mitleştirmesidir. Örneğin Amerika’da ki aşk duygusu fazlasıyla mitleştirilmiş ve artık gerçek bir duygu olarak değil de bir kavramdan ibaret olduğu düşünülmektedir. Sonuncusu ise filozof ve psikologların duyguları kavramsallaştırma ve kuramsallaştırma şeklidir (Solomon, 1998: 131). Duygu tartışmalarının nihai amacı duyguları ilkelleştirme çabasıdır. Bu çaba ise kişinin

duygulara dair sorumluluklarını yok saymaktadır. Solomon ise bunlara karşı olarak duygularımızı seçebileceğimizi ve onlardan sorumlu olduğumuzu iddia etmektedir.

Sonuç olarak değerlendirdiğimizde, Solomon duyguları siyasal bir yapıda incelerken hem duyguları Kartezyen gelenekten kurtarmayı hem de duyguların toplumsal ve kişilerarası olduğunu vurgulamayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda duygular, insan zihninde ya da ruhta değil dünyadadır ve diğer insanlar aracılığıyla ortaya çıkarlar. Solomon'a göre, duygular, kişinin kendi eylem ve davranışlarını düzenleyip dünyaya uyum sağlamak için kullanılmasının yanı sıra diğer insanları manipüle etmek ya da harekete geçirmek için de kullanılabilir. Diğer insanlarla kurulan bu türden etkileşimler duyguların siyasi bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Duyguların politik olması ise aynı zamanda onların etik ile olan ilişkisini doğrulamaktadır. Bu açıdan Solomon'a göre, söz konusu duygular, etik ve siyaset ile iç içedir. Başka bir deyişle, duygu etiği siyasetten ayrı düşülmeyecek bir projedir.

4.3. Duygu Etiğinin Mümkünatı Üzerine Genel Değerlendirmeler

Solomon'un bilişsel duygu kuramının baskın olduğu dönemlerde geleneksel filozoflardan etkilendiği pek çok kısmın olduğu aşıkardır. Ancak onu bilişsel kurama ek olarak duygu etiğine de yönlendiren yine geleneksel filozoflar olmuştur diyebiliriz. Özellikle Aristoteles ve Stoacılar'ın duyguları, insanın yaşamını daha iyi bir hale getirmek amacıyla analiz etmeleri felsefede duyguların ahlaki bir yönünün de olabileceği konusunu gündeme getirmiştir. Söz konusu duyguların etik ile olan ilişkisinde Aristoteles'ten fazlasıyla etkilenen Solomon'un duygu etiği, erdem etiği ile ortak birtakım özellikleri barındırmaktadır.

Aristoteles'e göre, erdem etiği alışkanlıklarla kazanılmasının ve karakterin şekillenmesinin yanı sıra kişinin seçim yapmasını da varsayar. Erdemli bir insan kendi iyisi için eyleyen, aklı başında davranışlarda bulunan insandır. Aristoteles'e göre, seçim ise erdemli insanın şekillenen karakteri vasıtasıyla karşılaştığı olaylar karşısında erdemli eylemin düşünmeden ne olduğunu kavramasıdır (Yazıcı, 2016: 178). İyi bir yaşam için kişinin erdeme uygun olarak yaşaması gerektiğini vurgulayan Aristoteles, erdem anlayışında aşırılıklardan uzak durulması gerektiğini savunarak ahlakın belirleyici ilkesinin ölçülülük olduğunu iddia eder

(Aristoteles, 1997: 1104a20-25). Solomon tamamen Aristotelesçi ve erdem ahlakçı bir etik kuram önermese de bu kuramlardan bir noktaya kadar etkilendiği açıktır. Aristoteles'in duyguları erdem aracılığıyla açıkladığı fikri ile Solomon'un duygusal bütünlük kavramını erdem ile ilişkilendirmesi görüşleri birbirine benzerdir. Özellikle Aristoteles'in duyguları iyi yaşam perspektifinde ele alarak toplumsal olduklarını savunması ve insanın en yüksek iyiye ulaşmasının mümkünatını etik üzerinden analiz etmeye çalışması Solomon'un duygu kuramını şekillendiren bir diğer kısımdır. Bu yüzden Solomon'un duygu kuramında erdem ahlakçı bir pozisyonda duyguların etik ile olan ilişkisini görmekteyiz.

Stoacılar'da tıpkı Aristoteles gibi duyguların etikle olan ilişkisine dikkat çekerek insanın iyiye ve nihai mutluluğa ulaşması için çabalamışlardır. Stoacıların duyguları yargılar olarak tanımlaması ve etikte duyguların önemli bir konumda olması Solomon'un felsefesini etkileyen bir durumdur. Ancak duyguların yargılar olduğu konusunda birbirleriyle hemfikir olsalar da onların yanlış yargılar olduğu konusunda Solomon, Stoacılardan ayrılır. Solomon'a göre, duygular elbette yargılardır ancak yanlış yargılar değil, insanın yaşama uyum sağlaması, dünyaya bağlanması bakımından değer yargılarıdır.

Solomon'un duygu etiği, diğer normatif etik kuramlar arasında erdem etiğine daha yakın daha destekleyici bir projedir. Ancak Solomon'un duygu etiğini normatif bir kuram olarak analiz etmek hatalıdır. Çünkü Solomon duygu etiği projesiyle normatif bir etik kuram önermemektedir. Solomon duygu etiğini; erdem etiği, yararçı etik, ödev etiği gibi geleneksel normatif etik kuramlardan da ayırmaktadır. Daha ziyade Solomon'un duygu etiği, duyguların etiğin bir parçası olması gerektiği yönünde ısrarının sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Duygu etiğinin ne olduğu sorusuna tam bir yanıt vermeyen Solomon, bunu insanın hem duygu yüklü hem de toplumsal olduğu düşüncesi ile açıklayarak duyguların insan yaşamını daha anlamlı bir hale getirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda Solomon'un etiği iyi bir yaşam sürdürebilmekle doğru orantılıdır. Solomon'un duygu etiği projesinde Aristotelesçi ve Stoacı bakış açısının ön planda olduğundan bahsetmiştik. Solomon duygusal yaşamlarımızın tamamının kapsayıcısı olarak tanımladığı "duygusal bütünlük" kavramını duygu etiğinin merkezine koyar (Solomon, 2016: 403). Solomon duygusal bütünlüğün Aristoteles ve Stoacılar da rastladığımız iyi, mutlu ve erdemli yaşam ile aynı şey olduğunu savunur (Solomon, 2016: 404). İçinde sorunları, terslikleri, çıkarları, çatışmaları barındıran

yaşamlarımızı Solomon'un tabiriyle akıllıca, bilgece kontrol altına aldığımız müddetçe duygusal bütünlüğe erişmiş oluruz (Solomon, 2016: 405). Solomon'un bu açıklaması, Stoacılar'ın akla ve doğaya uygun yaşayarak erdemli ve mutlu bir yaşama sahip olabileceğimize dair düşünceleriyle benzerdir. Her iki tarafta insan yaşamını zorlaştıran çatışmaların bilgece yönetilebileceğini bu sayede iyi bir yaşamın mümkün olabileceğini düşünmektedirler. Aradaki fark ise Stoacılar'ın duyguları da insan yaşamında ki temel sorunlardan biri olarak görmeleridir.

Duygunun etik ile olan ilişkisinin önemine vurgu yapan filozoflar kadar duygu ve etik arasında bir bağlantı olmadığını düşünen filozoflar da vardır. Bu fikri savunanların başında gelen Immanuel Kant, duyguların ahlak için önemli olmadığını belirtir. Duygu- ahlak arasında bir ilişki kurarak ahlak yasasının duygular sayesinde belirlendiğini savunan görüşlere de karşı çıkar. Kant'a göre "belirli özel bir ahlâk duygusunu kabul edenlerin ve ahlâk yasasını, aklın değil, bu duygunun belirlediğini söyleyenlerin iddiası, daha incelmış ama aynı şekilde yanlış bir iddiadır." (Kant, 1999: 44). İnsanın duygusal ve akıl sahibi bir varlık olmasına karşın Kant ahlakın kaynağının akıl olduğunu ileri sürer. Çünkü akıl, özgürlük ile özgürlük ise ahlak ile ilişkilidir. Ahlak ile özgürlük arasında bir zorunluluk olduğunu savunan Kant'a göre, ahlak yasası bizi daima özgürlüğe yönlendirir (Kant, 1999: 34). Solomon, Kant'ın duyguların etikle olan ilişkisini reddetmesine karşı çıkarak bir eleştiride bulunur:

Hegel'den çeyrek asır önce "tutku olmadan büyük bir şey yapılamaz" diye ısrar eden Kant'tı ve *Yargının Eleştirisi*'nde (1793/1953, kısmen sanat ve estetikle ilgilidir) güzelliğin takdir edilmesinde ortak ("öznelerarası") hissin önemini ve Tanrı'nın yaratma mucizesini kavramaya çalıştığımız huşu duygusunu yücelten de Kant'tı (Solomon, 2008: 8).

Kantçı etik geleneğinde duyguların görmezden gelinmesi duygu ve özellikle etik kuramcıları açısından eleştiri oklarının hedefi olmuştur. Solomon ise Kant'ın belirli noktalarda duyguları neredeyse meşhur edecek kadar üzerinde durduğunu ama buna rağmen duyguların etik için önemsiz ve yıkıcı olduğu iddiasını yanlış bularak eleştirir. Çünkü Solomon'a göre, etik, her daim duyguları içermelidir.

Özetle; insan değer atfeden bir varlık olduğu için kendi yaşamını da değerlendirerek yapılandırır. İnsan yaşamı boyunca parçaları birleştirerek daha bütünlükçü daha iyi ve mutlu

bir yaşam için çabalar. Solomon'a göre, iyi ve mutlu yaşamı duygular aracılığıyla yapılandırırız. Duygularla yapılandığımız iyi ve mutlu yaşam toplumsal yaşantımızdan ve bu yaşantı içinde yapılandığımız toplumsal kimliğimizden bağımsız değildir. Duygular salt kendi yaşamımızı düzenlemez aynı zamanda başkalarıyla etkileşim ve iletişim içerisinde yaşadığımız yaşamı da etkiler dolayısıyla düzenler. Bu yüzden duygular ahlaki yaşantımız için merkezi olduğu kadar sosyo-politik yaşantımız için de merkezidir.

5. SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Solomon, 1970'lerden itibaren felsefede yeni bir alan olarak gelişen duygu felsefesinin özellikle de çağdaş bilişselci duygu kuramının önemli temsilcilerinden birisidir. Felsefi yaşamını, hayatın anlamı üzerine kuran Solomon'un tüm çabası insan yaşamını iyi ve mutlu bir hale getirebilmektir. Solomon, insan yaşamının duygular aracılığıyla tanımlandığını iddia eder. Bu bakımdan Solomon'a göre, iyi bir yaşama ulaşmanın anahtarı duygulardır diyebiliriz.

Tıpkı diğer felsefeciler gibi Solomon'un da kendisinden önceki bazı filozofları hem eleştirdiği hem de onlardan etkilendiği noktalar vardır. Solomon özellikle geleneksel duygu açıklamalarında karşılaştığımız duygu-akıl karşıtlığı problemini sorunlu olarak tanımlar. Solomon, Platon ve Stoacılar'ın duyguları akıldan soyutlamalarını ve duyguları mantıksız, insan yaşamı için tehdit içeren bir unsur olarak ele almalarını ciddi ölçüde eleştirir. Onun duygu kuramını ortaya atmasındaki amaçlarından biri de felsefede gereken değeri görmeyen, zarar verici, yıkım yaratıcı olarak tabir edilen, daha çok aşağı seviyelere çekilen duyguyu ait olduğu konuma çıkartmaktır. Bu bağlamda Solomon duyguların her daim akli olduğunu ve mantıksal bir yapıda olduğunu savunmaktadır.

Solomon duyguların felsefi boyutunu incelemeye bilişsel kuramın temel bileşenlerinin (yargı, inanç, yönelimsellik, rasyonellik) duygular ile bağlantısını analiz ederek başlar. Ona göre, yargılar, duygular ile özdeşdir. Duyguların ortaya çıkması için birden fazla yargının olması gerektiğini savunan Solomon'a göre, duygular, yargılar sisteminin kendisidir. Duyguların kontrol edilip yönetilebileceği görüşünü benimseyen Solomon, inançların duygularımızı etkileyebileceğini eğer inançlarımızın farkına varırsak duygularımızı da etkileyebileceğimizi düşünür. Ayrıca Solomon duyguların her daim yönelimsel nesnelere ile analiz edilmesi gerektiğini, herhangi bir nesnenin olmadığı durumlarda bir duygunun da olamayacağı konusunda ısrar eder. Özellikle duyguların mantıksız ve irrasyonel yapılar olduğu fikrini reddeden Solomon duyguları mantık ile ilişkilendirerek onların rasyonel olduğunu iddia eder. Ona göre, duyguların irrasyonel olarak algılanmasının sebebi duygular değil, beklenmedik anda ortaya çıkan durumlar ve insanların amaçlarıdır.

Solomon duyguların bilişsel olduğu fikrini açıklarken duyguların duyuşsal olduğu konusunu muğlakta bırakarak hisleri duygulardan ayırmıştır. Duyguların fizyolojik yönlerini geri plana atarak James'in fizyolojik duygu kuramını göz ardı etmiştir. Ancak Solomon zaman içerisinde duyguların bilişsel bir yapıda olmasının yanı sıra duyuşsal bir yapıya da sahip olduğu fikrine dönüş yaparak duyguların birer his olduğunu ve duygularda fizyolojik yönlerin zorunlu olarak bulunması gerektiği görüşünü benimsemiştir. Bu esnada James'ten farklı olarak hislerin basit duyular olduğu görüşünü reddederek hislerin tüm insan deneyimlerini kapsadığını iddia eder. Ona göre, fizyolojik değişimler, otonom sinir sistemi tepkileri ya da yüz ifadeleri duygular ile bağlantılı olmasının yanı sıra bunların hiçbiri duygunun başlatıcısı ya da onları sonlandırıcı fenomenler değildir. Bu bağlamda Solomon'un duygu kuramı bizlere duyguların; bilişsel, duyuşsal/fizyolojik, ifadesel, ahlaki ve hatta politik yönlerinin de olduğunu göstermektedir.

Duyguların hem bilişsel hem de duyuşsal unsurları barındırması Solomon'un duygu etiğini şekillendiren ilk kısımdır. Duyguların etik ile olan ilişkisinde özellikle Aristoteles ve Stoacı filozoflardan etkilenen Solomon, duygu etiği projesini hem Aristotelesçi hem de Stoacı bir bakış açısıyla açıklar. Aristoteles duyguları erdem etiği çerçevesinden ele alarak iyi yaşam ve mutluluk ile temellendirir. Aynı şekilde Stoacılar, duyguların yanlış yargılar olduğunu iddia etseler de amaçları insan yaşamını nihai mutluluğa ulaştırmak ve insanın erdemli bir yaşam sürebilmesini sağlamak olduğu için duyguları etik çerçeveden ele alırlar. Bu minvalde duygusal yaşantılarımızın bütününe vurgu yapan Solomon, duygu etiğinin ana kavramı olan duygusal bütünlük kavramını merkeze alır. Solomon duygusal bütünlüğü Aristoteles ve Stoacılar da rastladığımız iyi, mutlu ve erdemli yaşam kavramlarıyla ile özdeşleştirir. Solomon, duygusal bütünlük kavramının insanın duygusal yaşamının tümüne nüfuz ettiğini iddia eder. Ona göre, mutlu bir yaşam, insanın yaşamındaki bütün olumlu ve olumsuz durumları içerir. Çünkü insan yaşamı salt iyilikten ve mutluluktan oluşmaz; içerisinde kötülükleri, çıkarları, çatışmaları da barındırır. Solomon'a göre, önemli olan kişinin bu çıkar ve çatışmaları makul bir biçimde yöneterek iyi yaşam için eylemesidir.

Solomon'a göre, çağdaş duygu çalışmalarında bir tehdit unsuru oluşturan Kartezyen gelenek, duyguların kişiye özel yani içsel olduğunu iddia etmektedir. Bu durum duyguların hem toplumsal ve dünyaya ait yargılar olduğu fikrinin hem de onların etik açıdan incelenmesinin önünde büyük bir engeldir. Solomon duyguları, Kartezyen geleneğin etkisinden kurtarmak adına duygu kuramında belirli değişimler yaparak duyguların yüz

ifadeleri ve kültürel yapılarına dair incelemeler yapmıştır. Kişinin yargıları kültür ve çevreyle yakından ilişkilidir. Duygular ister evrensel olsun ister olmasın kültürlerarası belirli farklılıklar (dilsel ve ifadesel) gösterdikleri açıktır. Solomon'a göre, bu kültürlerarası farklılıklar ise kişilerin dünyayı algılayış ve bağlanma biçimlerinden kaynaklanır. Çünkü bir duygunun kültür ile ilgili açıklaması o duygunun neliği hakkında önemli bir unsurdur. Eğer duygular, kültür araştırmalarına dahil edilmezse ya da duyguların her kültürde aynı olduğu düşünülürse bir başka kültüre ait olmanın ne anlama geldiğini idrak etmek fazlasıyla zorlaşır. Buna ek olarak Solomon "The Politics of Emotion" (1998) adlı makalesinde Kartezyen geleneğe ait kalıntıları temizlemek için duyguların Kartezyen alandan ziyade kamusal alanda ortaya çıktığını vurgular. Solomon'a göre, duygular toplumsaldır ve insanların birbirleriyle olan iletişimleriyle birlikte açığa çıkar. İnsanlar duygularını kendilerini ya da diğer insanları manipüle etme veya hareket ettirme aracı olarak kullanırlar. Ayrıca duygular diğer insanlar üzerinde bir statü kurmak ya da kişinin kendi statüsünü koruması adına da ortaya çıkarlar. Bu bağlamda duyguların siyasal bir yapıya sahip olduğu fikri üzerinde duran Solomon, insanlar arası yaşanan iletişimin duygular aracılığıyla yapıldığını öne sürerek duyguları salt bir politik çerçevede değerlendirir. Çünkü Solomon'a göre, duygular dünyanın içerisinde gerçekleşir. Yani toplumsal bir uzam içerisinde var olur. Bu bağlamda duyguların iç gözlem yoluyla analiz edilmeye çalışılması da Solomon'un kuramı açısından yanlıştır.

Bu tezde çağdaş bilişselci kuramın önemli isimlerinden biri olan Solomon'un bilişselci duygu kuramını ve bu kuram çerçevesinde ortaya koymuş olduğu duygu etiği projesinin mümkünatı ve sınırları incelenmiştir. Bu doğrultuda Solomon'un duygu etiği açısından önemli olan *Duygulara Sadakat* eseri temele alınarak duygu etiğinin geleneksel normatif etik kuramlar arasındaki konumu analiz edilmeye çalışılmıştır. Solomon *Duygulara Sadakat* adlı eserinin son bölümünü "Duygu Etiği" başlığına ayırır da bize bu kavramın tam olarak tanımını vermez. Onun duygu etiğinden kastı; duygu ve etik arasında zorunlu bir ilişkinin olması gerektiği düşüncesidir. Bu bağlamda Solomon, ortaya attığı duygu etiği ile normatif bir etik kuram önermez. Solomon kitap boyunca duygu etiğini, çağdaş erdem ahlakına yakın bir pozisyonda tutar. Onun duygu etiği, çağdaş erdem ahlakını destekleyici bir proje olsa da her ikisi birbirleriyle özdeş değillerdir. Solomon'un amacı normatif bir etik kuram oluşturmaktan ziyade etik yargıların duygulardan bağımsız olamayacağı fikrini ileri sürmektir. Bu çalışma çerçevesinde duygu etiğini bir proje olarak tanımlamamızın sebebi de budur.

Sonuç olarak; Solomon'un duyguları iyi yaşam ile özdeşleştirmesi ve insanların toplumsal özelliğine vurgu yapması duyguların hem etikle hem siyasetle bağlantılı olduğunu gösterir. Solomon'a göre, mutlu bir yaşamın içerisinde sorunlar ve çatışmalar mutlaka vardır. Önemli olan insanın yaşamını iyileştirmesi, anlamlı kılması, onları bu çatışmalardan kurtarmasıdır. Çünkü çatışmaların devam ettiği bir yaşamda insanın erdemli ve iyi bir yaşam sürmesi imkansızdır. Solomon'a göre, insan duygularını yönettiği, yönlendirdiği sürece kendisi için iyi ya da kötü olan erdemleri de tespit edebilmektedir. Bu bakımdan iyi ve erdemli bir yaşam için duygusal bütünlüğün sağlanması daha doğrusu, insanın deneyimleri aracılığıyla yaşamını çatışmalardan kurtarması, bir bütün haline getirmesi gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Aristoteles. (1995). *Retorik*. M. H. Doğan (Çev). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Aristoteles. (1997). *Nikomakhos'a Etik*. S. Babür (Çev). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Aristoteles. (2019). *Ruh Üzerine*. Ö. Aygün ve Y. Gurur Sev (Çev). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Calhoun C. ve Solomon, R. C. (1984). *What Is an Emotion? Classic Readings In Philosophical Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Cicero. (2020). *Dostluk Üzerine*. C. C. Çevik (Çev). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cüceloğlu, D. (2006). *İnsan ve Davranışı*. (15.Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Darwin, C. (2021). *İnsanda ve Hayvanlarda Duyguların İfade Edilmesi*. B. Kılıç (Çev). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sousa, R. (2018). Emotion. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. WEB, <http://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/emotion/> (27.09.2024).
- Deigh, J. (1994). Cognitivism in the Theory of Emotions. *The University of Chicago Press Journals*, 4(104): 824-854.
- Descartes, R. (2007). *Felsefenin İlkeleri*. M. Akın (Çev). İstanbul: Say Yayınları.
- Descartes, R. (2021). *Duygular ya da Ruh Halleri*. Ç. Dürüşken (Çev). İstanbul: Say Yayınları.
- Descartes, R. (2022). *Ruhun Tutkuları*. M. Erşen (Çev). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Gökalp, N. (2019). *Duygu Felsefesi*. (1.Baskı). Ankara: Atlas Kitap.
- Higgins K. M. (2012). Bob on Meaning in Life and Death. K. Higgins ve D. Sherman (Ed.). *Passion, Death, and Spirituality The Philosophy of Robert C. Solomon*. New York: Springer Science + Business Media.
- Hume, D. (2009). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*. E. Baylan (Çev). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.

- Hume, D. (2019). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*. F. B. Aydar (Çev). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Işık, A. K., Meriç, M. (2010). Hayatın Kalitesi (Quality of Life) Kavramının Felsefik Temelleri; Aristo, Bentham ve Nordenfelt. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 10(1): 421-434.
- James, W. (1884). What is an Emotion?. *Mind*. 9(34): 188-205.
- Kant, I. (1999). *Pratik Aklın Eleştirisi*. İ. Kuçuradi (Çev). Ankara: TFK Yayınları.
- Özcangiller, İ. B. (2009). *Seneca'nın De Ira Adlı Eserinde Öfke ve Akıl*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı, İstanbul, 140 s.
- Platon. (1999). *Devlet*. S. Eyüboğlu (Çev). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Platon. (2013). *Philebos*. F. Akderin (Çev). İstanbul: Say Yayınları.
- Platon. (2015). *Phaidon*. F. Akderin (Çev). İstanbul: Say Yayınları.
- Plotnik, R. (2009). *Psikolojiye Giriş*. T. Geniş (Çev). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Ratcliffe, M. (2010). The Phenomenology of Mood and the Meaning of Life. P. Goldie (Ed.). *The Oxford Handbook of Philosophy of Emotion* (349-371). New York: Oxford University Press.
- Rosenwein, B. H. ve Cristiani, R. (2019). *Duygular Tarihi Nedir?*. K. Özdil (Çev). İstanbul: Işık Yayınları.
- Sartre, J. P. (1993). *The Emotions: Outline of A Theory*. Bernard Frechtman (translated by). New York: Carol Publishing Group Edition.
- Solomon, R. C. (1973). Emotions and Choice. *The Review of Metaphysics, Philosophy Education Society Inc*, 27(1): 20-41.
- Solomon, R. C. (1976). On Physiology and Feelings. *Not Passion's Slave: Emotions and Choice*, New York: Oxford University Press, 26-32.
- Solomon, R. C. (1977). The Rationality of the Emotions. *The Southwestern Journal of Philosophy, University of Arkansas Press*, 8(2): 105-114.

- Solomon, R. C. (1983). *The Passions: The Myth and Nature of Human Emotion*. Indiana: University of Notre Dame Press.
- Solomon, R. C. (1988). On Emotions as Judgments. *American Philosophical Quarterly, University of Illinois Press on behalf of the North American Philosophical Publications*, 25(2): 183-191.
- Solomon, R. C. (1993). *The Passions: Emotions and the Meaning of Life*. Cambridge: Hackett Publishing Company.
- Solomon, R. C. (1995). Some Notes on Emotion, "East and West". *University of Hawai'i Press*, 45(2): 171-202.
- Solomon, R. C. (1998). The Politics of Emotion. *Not Passion's Slave: Emotions and Choice*. New York: Oxford University Press, 120-135.
- Solomon, R. C. (2001a). Against Valence ("Positive" and "Negative" Emotions). *Not Passion's Slave: Emotions and Choice*, New York: Oxford University Press, 135-148.
- Solomon, R. C. (2001b). Thoughts and Feelings: What Is a "Cognitive Theory" Of the Emotions, and Does It Neglect Affectivity?. *Not Passion's Slave: Emotions and Choice*, New York: Oxford University Press, 148-161.
- Solomon, R. C. (2002). Back to Basics: On the Very Idea of "Basic Emotions". *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 32(2): 115-144.
- Solomon, R. C. (2008). The Philosophy of Emotions. M. Lewis ve J. M. Haviland-Jones ve L. Feldman Barrett (Ed.). *Handbook of Emotions, Third Edition* (3-16). New York: The Guilford Press.
- Solomon, R. C. (2016). *Duygulara Sadakat*. F. Çoban (Çev). Ankara: Nika Yayınevi.
- Spinoza, B. (2020). *Ethica*. Ç. Dürüşken (Çev). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yazıcı, A. (2006). William James'in Descartes'in Duygu Kuramını Eleştirisi. *Felsefe Dünyası*, (44): 146-158.
- Yazıcı, A. (2011). Sartre'in Fenomenolojik Duygu Kuramı. *Akademik Araştırmalar Dergisi*, (49): 167-180.
- Yazıcı, A. (2015). Aristotle's Theory Of Emotions. *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 10(6): 901-922.

Yazıcı, A. (2016). Thomas Aquinas'ın Duygu Felsefesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 38(4): 34-42.

Yazıcı, S. (2016). *Felsefeye Giriş*. (6.Baskı). İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi.

Yazıcı, A. ve Yazıcı, S. (2019). Stoacı Duygu Kuramının Ontolojik ve Epistemik Temelleri. *Posseible Düşünme Dergisi*, (14): 7-17.

ÖZGEÇMİŞ

